

'Dit mag U eigenlijk niet zien natuurlijk'

De praktijk van de door de parlementaire enquêtecommissie 'Regeringsbeleid 1940-1945' afgenomen verhoren over de houding van koningin en kabinet tijdens de eerste dagen van de Duitse invasie in mei 1940 en hun daaropvolgende maanden in Londen, 1947-1949

Research Master Thesis Historical Studies (LET-HLCS-HS15)

Kris van der Aar

Inleverdatum: 15 augustus 2023

Aantal woorden (exclusief voetnoten en bibliografie): 27.485

Inhoudsopgave

Inleiding	4
Hoofdstuk 1	23
Hoofdstuk 2	45
Conclusie	61
Bibliografie	67
Summary (500 woorden)	75

Inleiding

Op 31 oktober 1958 hield Loe de Jong in de Utrechtse Stadsschouwburg een rede over het verslag van de parlementaire enquêtecommissie 'Regeringsbeleid 1940-1945'. Hij deed dit tijdens een algemene vergadering van het Historisch Genootschap. Onder de aanwezigen bevonden zich onder meer de twintigers en toekomstige hoogleraren Ad Manning en Arie van Deursen alsook de 78-jarige gerenommeerde historicus Nicolaas Posthumus. De Jong had drieënhalf jaar eerder opdracht gekregen tot het samenstellen van een gedetailleerd geschiedwerk over Nederland tijdens de Tweede Wereldoorlog. De Jong, die in de tussenliggende periode ruim anderhalf jaar had besteed aan het aandachtig lezen van het enquêteverslag, beoogde aan te geven wat de waarde hiervan voor de geschiedschrijving was. Ter karakterisering van het omvangrijke verslag ging De Jong na welk hydrografisch verschijnsel het beste hierbij zou passen:

De poel lijkt mij daartoe te beperkt. Zij doet ook teveel denken aan stilstaand water dat geen ruimte biedt voor de deining die de verslagen van de Enquêtecommissie hebben doen ontstaan. Wanneer wij bepeinzen dat die verslagen, op normaal formaat omgerekend, ongeveer dertigduizend pagina's beslaan, dan zwerven onze gedachten toch eerder uit, ik wil niet zeggen naar Noordzee of IJselmeer, maar toch wel naar een plas van middelbare grootte waar het niettemin geducht kan spoken. Misschien is het verstandig, de landsgrenzen te overschrijden en bij de met tussenpozen gepubliceerde verslagen te denken aan een IJslandse geysir die, telkens weer onverwacht, tot acht keer toe gespoten heeft, heet en koud tegelijk, merkwaardig genoeg.

Volgens De Jong meenden sommigen door de modder bevuurd te zijn en waren anderen door zware keien getroffen, maar is het grote publiek op veilige afstand blijven staan – een publiek dat, aldus De Jong, terecht bewonderend heeft toegekeken.¹

In november 1947 besloot de Tweede Kamer tot het instellen van een parlementaire enquête. Deze enquête zou worden verricht – zo luidde het zonder hoofdelijke stemming aangenomen enquêtevoorstel ofwel het enquêtebesluit – naar het regeringsbeleid in de periode vanaf het begin van de Duitse inval van Nederland op 10 mei 1940 tot aan 20 november 1945. Op deze laatste datum werd de zitting van de Voorlopige Staten-Generaal geopend. Hiermee herwon het parlement zijn volledige bevoegdheden. Ook het aan 10 mei 1940 voorafgegaane beleid diende in de enquête te worden betrokken, voorzover dit direct

---

¹ *Verslag van de Algemene Vergadering van het Historisch Genootschap gehouden te Utrecht op 31 oktober 1958 verenigd met Bijdragen en Mededelingen van het Historisch Genootschap* 73:1 (1959) 1-5, 25; L. de Jong, 'De verslagen van de parlementaire enquête-commissie "Regeringsbeleid 1940-1945" en hun waarde als historische bron', *Verslag van de Algemene Vergadering van het Historisch Genootschap gehouden te Utrecht op 31 oktober 1958 verenigd met Bijdragen en Mededelingen van het Historisch Genootschap* 73:1 (1959) 26-57, aldaar 26-27 (citaat: 26); L. de Jong, *Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog. Deel 13. Bijlagen* (Leiden 1988) 5-6, 12-13, 18, 20.

verband hield met de gebeurtenissen in deze periode waarin het parlement niet of niet goed had gefunctioneerd. Een commissie van negen Tweede Kamerleden heeft geprobeerd zich van deze taak te kwijten. Deze parlementaire enquêtecommissie 'Regeringsbeleid 1940-1945' (hierna: PEC) beëindigde haar werkzaamheden uiteindelijk pas na ruim negen jaar, in december 1956.²

De commissie deed verslag van haar onderzoeksresultaten in acht deelrapporten die tussen 1949 en 1956. Het eerste deelverslag bevat een algemene inleiding. Hierin schreef de PEC dat ze haar taak als driedelig beschouwde: ze diende het gevoerde regeringsbeleid in kaart te brengen, ze moest de politieke verantwoordelijkheid hiervoor vaststellen en ze diende dit beleid te beoordelen. Het enquêteverslag bevatte vijftien 'punten', oftewel te onderzoeken onderwerpen. Elk deelverslag heeft betrekking op een punt of meerdere punten. Twee punten van het enquêteverslag zouden niet als zodanig in een deelverslag worden behandeld, terwijl in een deelverslag een punt zou worden behandeld dat de PEC zelf had toegevoegd. Voorbeelden van voornamelijk thema's zijn het militaire beleid in de periode 1939-1940 (deel 1) en het financieel-economische beleid (deel 3). Elk deelverslag bestaat uit drie subonderdelen: het eigenlijke verslag, dat onder meer een overzicht van (de verschillende lezingen van) de feiten alsook de conclusies van de enquêtecommissie bevat, de bijlagen, oftewel de voor een goed begrip van eigenlijk verslag en verhoren noodzakelijk geachte documenten, en tekstuele weergaven van door de enquêtecommissie afgenomen verhoren.³

Deze verhoren, die achter gesloten deuren werden afgenomen, speelden een erg belangrijke rol in de enquête. De enquêtecommissie verhoorde honderden verschillende personen en nam meer dan duizend verhoren af. Ze besloot alle gehoorde te beëindigen. Het enquêteverslag telt in totaal bijna vijftienduizend pagina's, waarvan ruim de helft is gewijd aan tekstuele weergaven van verhoren. De Jong zei in zijn rede dat de enquêtecommissie de verhoren 'enkele hier en daar wat geretoucheerd' gepubliceerd heeft. Volgens de PEC meende de gehele Kamer dat de enquête wenselijk was, omdat tijdens de bezetting de betreffende kabinetten nooit de gelegenheid hadden gehad tegenover de volksvertegenwoordiging verantwoording af te leggen over het gevoerde beleid. Tijdens de verhoren konden kabinetsleden (en andere betrokkenen) zich namelijk mondeling tegenover de Kamer verantwoorden voor hun beslissingen. De enquête vormde hiermee een gelegenheid in de kort na oorlogse periode waarbij personen rekenschap aflegden voor hun gedrag in oorlogstijd. De enquête kan aldus worden geplaatst in een breder spectrum van dergelijke gelegenheden. In dit opzicht springen verder de zuiveringen alsook de bijzondere rechtspleging het meest in het oog.⁴

---

² *Handelingen van de Tweede Kamer der Staten-Generaal (HTK) 1947-1948* (5 november 1947) 195-215; *HTK 1947-1948* (6 november 1947) 218-220; *HTK 1956-1957, Bijlagen*, kamerstuknummer 4561, ondernummer 1 (11 december 1956); *HTK 1956-1957* (21 december 1956) 458-468.

³ Enquêtecommissie Regeringsbeleid 1940-1945 (hierna: PEC), *Verslag houdende de uitkomsten van het onderzoek* (acht delen, negentien banden; Den Haag 1949-1956). Voor de taakopvatting en indeling van elk deelverslag, zie PEC, *Verslag. Deel 1A en B* (Den Haag 1949) XVII, XXI.

⁴ Voor het aantal verhoren en gehoorde, zie *HTK 1956-1957, Bijlagen*, kamerstuknr. 4561, ondernr. 1 (11 december 1956) 1; De Jong, 'De verslagen', 29-30. Voor het beëindigen van gehoorde van gehoorde, zie Nationaal Archief (hierna: NA), archief van de Parlementaire Enquêtecommissie Regeringsbeleid 1940-1945 (archiefnr. 2.02.27; hierna: archief-PEC), inv.nr. 1, notulen van de eerste vergadering van 18 november 1947, 2. Voor de aantallen pagina's

Deze scriptie gaat over de verhoren die betrekking hebben op de houding van koningin Wilhelmina en de ministers tijdens de eerste dagen van de Duitse inval en hun eerste maanden in Londen. In 1949 verscheen het tweede deelverslag, dat de punten B, C, D en E behandelt. Punt B betreft het besluit tot verplaatsing van de regeringszetel naar Engeland, terwijl punt C betrekking heeft op de leidende opvattingen van de kabinetsleden over de voortzetting van de oorlog. Punt D betreft het aftreden van Dirk Jan de Geer als minister van Algemene Zaken ad interim, als minister van Financiën en als minister-president. Punt E, ten slotte, heeft betrekking op De Geers opdracht in Nederlands-Indië en zijn terugkeer naar Nederland. Deze scriptie richt zich op de verhoren over een dertiental onderwerpen die aan bod komen in het tweede deelverslag. Onder elk van de vier punten viel ten minste een van deze onderwerpen. De onderwerpen vormen een samenhangend geheel in de zin dat ze het pad vormen dat de politieke top van Nederland bewandeld heeft tijdens een van de meest chaotische periodes in de Nederlandse bestuurlijke geschiedenis: de eerste fase van de Tweede Wereldoorlog. Enkele belangrijke onderwerpen zijn het vertrek van de koningin en daarna van het kabinet-De Geer II naar Londen op 13 mei 1940, het ontslag van De Geer in augustus-september 1940 en zijn terugkeer naar Nederland in februari 1941.⁵

Deze scriptie richt zich op honderdtien verhoren die bij 83 verschillende personen zijn afgenomen. Het eerste vond plaats op 13 april 1948 en het laatste op 9 februari 1949. Al deze verhoren vonden plaats in het Kamergebouw. Gemakshalve worden deze verhoren in het vervolg aangeduid als de 'politieke' verhoren. Deze term is wellicht niet zeer accuraat, maar dient om deze verhoren op weinig omslachtige wijze te onderscheiden van andere verhoren en verhoren in het algemeen. De subcommissie die was belast met (onder meer) de punten B, C, D en E werd door de PEC zelf aangeduid als de 'politieke' subcommissie.⁶

In haar eigenlijke verslag concludeerde de enquêtecommissie over De Geer dat zijn tweede kabinet van 'de neergang van deze, voorheen alom gerespecteerde staatsman' de weerslag had ondergaan. De moeilijkheden die hij had met de oorlogssituatie werden volgens de PEC de moeilijkheden van het gehele kabinet: 'de leiding faalde' en de ministerraad ondervond dan ook onvermijdelijkerwijs grote moeilijkheden bij het vaststellen van het politieke beleid, waarvan de koers

---

van het enquêteverslag, zie *HTK 1956-1957, Bijlagen*, kamerstuknr. 4561, ondernr. 1 (11 december 1956) 1; H.C. Posthumus Meyjes, *De Enquêtecommissie is van oordeel.. Een samenvatting van het parlementaire onderzoek naar het regeringsbeleid in de oorlogsjaren* (Arnhem; Amsterdam 1958) 20. Voor De Jong over het geretoucheerde karakter van de verhoren, zie De Jong, 'De verslagen', 36. Voor de opvatting van de Kamer volgens de PEC, zie PEC, *Verslag. Deel 1A en B*, IX. Voor de zuiveringen en bijzondere rechtspleging, zie L. de Jong, *Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog. Deel 12. Epiloog. Eerste helft* (Leiden 1988) 333-648; A.D. Belinfante, *In plaats van bijtjesdag. De Geschiedenis van de Bijzondere Rechtspleging na de Tweede Wereldoorlog* (Assen 1978).

⁵ PEC, *Verslag. Deel 2A en B* (Den Haag 1949); PEC, *Verslag. Deel 2C* (Den Haag 1949). Voor de punten van het enquêtebesluit, zie *HTK 1947-1948* (6 november 1947) 219-220; PEC, *Verslag. Deel 2A en B*, 7. De dertien onderwerpen worden behandeld in de hoofdstukken XII, XIII, XIV, XV, XVII, XVIII, XIX, XXIII, XXIV, XXV, XXVI, XXVII en XXVIII. Zie voor deze hoofdstukken, PEC, *Verslag. Deel 2A en B*, 68-78, 86-120, 152-231.

⁶ *HTK 1947-1948, Bijlagen*, kamerstuknr. 713, ondernr. 2 (21 juli 1948) 6, 10-11; *HTK 1947-1948, Bijlagen*, kamerstuknr. 713, ondernr. 3 (11 januari 1949) 17-18; *HTK 1947-1948, Bijlagen*, kamerstuknr. 713, ondernr. 4 (16 augustus 1949) 25-29; NA, archief-PEC, inv.nr. 1, notulen van de tweede vergadering van 26 november 1947, 1.

niet altijd resoluut en gericht was. Het besluit tot zetelverplaatsing naar Engeland noemde de PEC evenwel een van de belangrijkste beslissingen van de hele oorlogsperiode en de uitvoering ervan een daad 'van eminent historisch en politiek belang'. Elders sprak de PEC uit het te betreuren dat de regering niet in de Tweede Kamer vertegenwoordigd was geweest toen deze op 10 mei 1940 een bijeenkomst hield. Ook stelde ze dat het te ver zou voeren te concluderen dat de coördinatie tussen kabinet en koningin inzake Wilhelmina's vertrek volledig had ontbroken – de enquêtemissie betwijfelde wel of het kabinet haar hieromtrent geadviseerd had. Daarnaast was De Geers ontslag in haar optiek logisch voortgevloeid uit het gegeven dat samenwerking tussen hem en de andere regeringsleden niet meer mogelijk was. In het kabinet werd namelijk de opvatting dat de oorlog tot het einde toe moest worden voortgezet in toenemende mate als de enig mogelijke beschouwd. De PEC oordeelde, ten slotte, dat het eerste kabinet-Gerbrandy niet al het mogelijke had ondernomen om De Geer van zijn 'noodlottig voornemen' om naar Nederland terug te keren af te houden.⁷

In de literatuur die sindsdien is verschenen over de houding van koningin en kabinet in de eerste oorlogsmaanden spelen de bevindingen van de PEC en het door geproduceerde bronmateriaal een belangrijke rol. In niet onaanzienlijke mate steunt deze literatuur op en gaat deze in discussie met de bevindingen en het materiaal. In deze literatuur vallen vier fasen te onderscheiden. De eerste periode, die de twee decennia tussen 1949 en 1969 beslaat, zou de 'stille fase' genoemd kunnen worden. In deze twintig jaar was er geen sprake van een structureel verschijnen van historisch-wetenschappelijke werken over dit thema. Het betreffende enquêtemateriaal vond dan ook aanvankelijk weinig aftrek. Slechts incidenteel verscheen een voor dit scriptieonderzoek relevant werk. Terwijl de enquête nog liep, maakte jurist en VVD-politicus Pieter Oud al van het enquêtemateriaal gebruik voor zijn serie *Het jongste verleden* over de Nederlandse parlementaire geschiedenis in het interbellum. In zijn beschrijving van de Kamerbijeenkomst van 10 mei 1940 verwijst hij naar het eigenlijke verslag en de bijlagen. Oud verwees informatief: zijn beschrijving steunde mede op het betreffende bronmateriaal, maar hij analyseerde het niet kritisch. Voor de gesignaleerde 'stille' zijn in ieder geval twee mogelijke verklaringen te noemen. Ten eerste was het bekend dat het Rijksinstituut voor Oorlogsdocumentatie (RIOD) wetenschappelijk onderzoek verrichtte naar de geschiedenis van Nederland tijdens de Tweede Wereldoorlog. Dit vormde voor universiteiten waarschijnlijk een belangrijke reden zelf dergelijk onderzoek weinig tot niet te bevorderen. Ten tweede vormde de oorlogsgeschiedenis destijds een verleden dat voor de Nederlandse bevolking mogelijk nog te recent en in veel opzichten nog te levend was voor een levendig historisch-wetenschappelijk debat hierover.⁸

---

⁷ PEC, *Verslag. Deel 2A en B*, 73-74, 95-96, 208-209, 226-227, 262 (citaten: 226, 262).

⁸ P.J. Oud, *Het jongste verleden. Parlementaire geschiedenis van Nederland 1918-1940. Deel VI. 1937-1940 en registers* (Assen 1951) 232-234. Voor een schets van de (ontstaans)geschiedenis van het onderzoek naar de geschiedenis van Nederland tijdens de Tweede Wereldoorlog door het Rijksinstituut voor Oorlogsdocumentatie en de persoon van de historicus Loe de Jong, zie De Jong, *Het Koninkrijk. Deel 13*, 1-13, 20-22. Voor de plaats van de Tweede Wereldoorlog in de kort naoorlogse periode, zie J.C.H. Blom, *In de ban van goed en fout. Geschiedschrijving over de bezettingstijd* (Amsterdam 2007) 121-128.

In het hieropvolgende decennium was de aan het RIOD verbonden historicus De Jong met de publicatie van de eerste drie delen (1969-1970) en het negende deel van zijn monumentale werk *Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog* veruit de meest prominente actor die een beeld vormde van Wilhelmina en de ministers in de vroege oorlogsperiode. Deze fase zou derhalve de 'periode-De Jong' genoemd kunnen worden. De auteur verwijst veelvuldig naar de door de PEC gepubliceerde deelverslagen alsook naar door haar verzamelde maar niet (als bijlagen) gepubliceerde documenten. Uit de grote hoeveelheid verwijzingen en zijn aandachtige lezing van het enquêteverslag kan worden geconcludeerd dat het werk van de PEC voor hem in algemene zin een belangrijke bron vormde. De Jong gebruikte het enquêtemateriaal op verschillende manieren. Allereerst ontleende hij aan deze bron (feitelijke) gegevens waarop hij zijn betoog mede baseerde en waaraan hij verder niet (expliciete) kritische besprekingen wijdde. Daarnaast gebruikte hij het materiaal om door hem gedane observaties en constatering te illustreren, met name door te citeren uit gepubliceerde weergaven van verhoren. Hij onderwierp, ten slotte, door de enquêtecommissie in haar verslag gepresenteerde observaties en conclusies aan kritische beschouwingen. Met zijn werk poogde De Jong te beantwoorden aan een (groeiend) maatschappelijk verlangen om te weten wat er in de oorlogsjaren eigenlijk was gebeurd.⁹

Tussen de tweede helft van de jaren zeventig en de eerste jaren van de eenentwintigste eeuw nam de verscheidenheid aan publicaties toe. Diverse meer populariserende werken van (schrijver-)journalisten en historici kwamen uit die zich richtten op een specifieke persoon in een specifieke periode, zoals De Geer tijdens zijn verblijf in Portugal voorafgaand aan zijn terugkeer. Daarnaast verschenen oorlogsdagboeken en memoires van diverse figuren die in de Nederlandse politieke kringen in Londen verkeerden. Ook kwam een collectie schetsen van twintigste-eeuwse Nederlandse minister-presidenten uit die ook impressies van De Geer en Gerbrandy bevat. Op dit werk na maken al deze werken – en bij oorlogsdagboeken gaat het om de latere bewerking ervan – in meerdere of mindere mate melding van het werk van de enquêtecommissie – sommige in de hoofdtekst, andere in een voetnoot. De gemene deler is dat de werken het vrij terloops doen: het enquêtemateriaal vormt geen zeer belangrijke inhoudelijke bron. De werken maken over het algemeen vooral melding ter ondersteuning van bepaalde (toelichtende) uitspraken en ter erkenning van eerder gerelateerd werk. Verschillende factoren kunnen deze toename aan verscheidenheid verklaren. Diverse populariserende en op specifieke personen gerichte publicaties kunnen worden beschouwd als een directe of indirecte reactie op het werk van De Jong, vanwege de inhoud of het wetenschappelijke en vooral uitvoerige karakter hiervan. De grotere tijdsafstand tot de oorlogsperiode en de meer gevorderde leeftijd van de betreffende betrokkenen kunnen hiernaast het verschijnen van memoires helpen verklaren. Toenmalige politiek-maatschappelijke

---

⁹ L. de Jong, *Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog* (dertien delen en zeventwintig banden, exclusief deel 14 (twee banden; Den Haag 1991) dat reacties bevat; Den Haag 1969-1982; Leiden 1984-1988), waarvan deel 1 (1969), deel 2 (1969), deel 3 (1970) en deel 9 (twee banden; 1979). Voor De Jong en het lezen van het enquêteverslag, zie De Jong, *Het Koninkrijk. Deel 13*, 18, 20. Voor de toenemende belangstelling voor de Tweede Wereldoorlog rond deze periode, zie Blom, *In de ban van goed en fout*, 126.

discussies over onder andere de drie in Breda gevangengehouden Duitse oorlogsmisdadigers hebben tevens mogelijk geleid tot een toename van de publieke belangstelling voor de Tweede Wereldoorlog. Deze derde fase zou derhalve de 'reactieve' of 'populariserende periode' genoemd kunnen worden.¹⁰

De vierde periode kan worden aangeduid als de 'wetenschappelijk-kritische' of 'biografische' fase. Vanaf omstreeks het begin van de eenentwintigste eeuw heeft de literatuur een duidelijke biografische wending genomen. Hiervoor kunnen een wetenschappelijke ontwikkeling – de opkomst vanaf ongeveer 1980 van biografisch onderzoek als een geaccepteerde wetenschappelijke onderzoeksmethode – en een politiek-maatschappelijke ontwikkeling, namelijk een toegenomen focus van media en politieke partijen zelf op de persoon van de politicus, gezamenlijk als verklaring dienen. Van zowel diverse zeer prominente betrokken figuren – zoals Wilhelmina, Gerbrandy en De Geer – alsook iets minder prominente betrokkenen zijn in de laatste decennia biografieën geschreven. Aan Wilhelmina en De Geer zijn zelfs twee biografieën gewijd. De biografieën kenmerken zich over het algemeen door een (historisch-)wetenschappelijke benadering, al bestaan er in ieder geval met betrekking tot de grondigheid en omvang van het notenapparaat verschillen. Een opvallend gegeven is dat aan verschillende van deze biografieën door niet-historici en dan in het bijzonder journalisten is (mee)gewerkt. In al deze werken zijn verwijzingen naar het enquêteverslag te vinden. Over het algemeen vormt dit enquêteverslag voor deze werken een belangrijke inhoudelijke bron, waarnaar de auteurs geregeld verwijzen, waaraan zij veel informatie ontleen en waarop hun betogen in niet onbelangrijke mate steunen, zonder dat zij het bronkritisch grondig analyseren.¹¹

---

¹⁰ A. den Doollaard, *Londen en de Zaak Van 't Sant* (Amsterdam 1980); Gijs van der Ham, *Wilhelmina in Londen 1940-1945* (Haarlem 1981); Hugo Pos en Jan Kuijk, *Het averchts handelen. De Geer in Lissabon. Naiëf, wereldvreemd, eigengereid* (Haarlem 1997); G.H.C. Hart, *Het dagboek van dr. G.H.C. Hart. Londen mei 1940-mei 1941*. Albert E. Kersten ed. (Den Haag 1976); E.N. van Kleffens, *Belevenissen I. 1894-1940* (Alphen aan den Rijn 1980); E.N. van Kleffens, *Belevenissen II. 1940-1958* (Alphen aan den Rijn 1983); G. Beelaerts van Blokland, *Belevenissen te Londen 1940-1945* (Amsterdam 1997); O.C.A. van Lidth de Jeude, *Londense dagboeken van Jhr.ir. O.C.A. van Lidth de Jeude januari 1940 - mei 1945. Band I. Januari 1940 - december 1942*. A.E. Kersten ed. met medewerking van Eric Th. Mos (Den Haag 2001); G. Puchinger, *Nederlandse minister-presidenten van de twintigste eeuw* (Amsterdam 1984). Voor politiek-maatschappelijke debatten met betrekking tot de Tweede Wereldoorlog in de jaren zeventig, zie Johan van Merriënboer en Emiel Geurts, '6. Oplopende emoties rondom oorlogskwesties, zedelijkheidsvraagstukken en softdrugs' in: Carla van Baalen en Anne Bos (red.), *Grote idealen, smalle marges. Een parlementaire geschiedenis van de lange jaren zeventig (1971-1982)* (Amsterdam 2022) 541-622, in het bijzonder aldaar 543-560 ('Onverwerkt oorlogsverleden').

¹¹ Cees Fasseur, *Wilhelmina. Krijgshaftig in een vormeloze jas* (Amsterdam 2001); Henk van Osch, *Jonkheer D.J. de Geer. De teloorgang van een minister-president* (Amsterdam 2007); Casper Kirkels, *Architect van onderwijsvernieuwing. Denken en daden van Gerrit Bolkestein 1871-1956* (Amsterdam 2008); Meindert van der Kaaij, *Een eenzaam staatsman. Dirk de Geer (1870-1960)* (proefschrift Universiteit van Leiden; Hilversum 2012) verkregen via Scholarly Publications Leiden University, <https://scholarlypublications.universiteitleiden.nl/handle/1887/19034> (geraadpleegd 4 april 2023); Cees Fasseur, *Eigen meester, niemands knecht. Het leven van Pieter Sjoerds Gerbrandy. Minister-president van Nederland in de Tweede Wereldoorlog* (Amsterdam 2014); Sytze van der Zee, *Harer Majesteits loyaalste onderdaan. François van 't Sant 1883-1966* (Amsterdam; Antwerpen 2015); Gerard Aalders, *Wilhelmina. Mythe, fictie en werkelijkheid* (Meppel 2018); Tobias van Gent, *De minister en de majesteit. Adriaan Dijxhoorn, minister van Defensie in oorlogstijd* (Amsterdam 2022). Voor de opkomst van biografisch onderzoek als een geaccepteerde wetenschappelijke onderzoeksmethode, zie Hans Renders, Binne de Haan en Jonne Harmsma, '1. The biographical turn. Biography as critical method in the humanities and in society' in: Hans Renders, Binne de Haan en Jonne Harmsma (red.), *The Biographical Turn. Lives in history* (Londen; New York 2017) 3-11, aldaar 3. Voor de

Het archief van de enquêtecommissie in het Nationaal Archief in Den Haag (hierna: PEC-archief) is daar in 2000 binnengekomen en daardoor makkelijker raadpleegbaar geworden voor een breed publiek. Dit archief bevat de minuten van de woordelijke verslagen van de verhoren. Deze woordelijke verslagen worden in het vervolg gemakshalve worden aangeduid als 'stenogrammen' – een term die de enquêtecommissie zelf ook gebruikte. Indien in het kader van dit scriptieonderzoek in de werken die in de voorbije alinea's besproken zijn en waarin de auteurs door middel van een notenapparaat systematisch verwijzen naar bronnen verwijzingen naar de inhoud van deze verhoren zijn aangetroffen, dan betreffen deze verwijzingen *enkel* verwijzingen naar de in het enquêteverslag gepubliceerde weergaven van verhoren en niet ook of in plaats hiervan naar de stenogrammen in het PEC-archief. Het lijkt er dus op dat de auteurs – en dus ook die van de werken die na 2000 zijn verschenen – zich wat betreft de verhoren enkel baseren op de verhoren zoals deze door de enquêtecommissie zijn gepubliceerd en dat zij de stenogrammen niet hebben bestudeerd. Het werk over François van 't Sant, de particuliere secretaris van Wilhelmina, van Sytze van der Zee vormt hierop de enige mogelijke uitzondering. Van der Zee laat hierin zien weet te hebben van de praktijk van het schrappen van tekst in stenogrammen, geeft hier ook voorbeelden van – die hoofdzakelijk ten dienst (lijken te) staan van zijn beschrijving van Van 't Sant – en verwijst naar het PEC-archief, maar niet naar inventarisnummers die horen bij de stenogrammen in dit archief. Hiernaast zijn in dit scriptieonderzoek in het algemeen zeer weinig verwijzingen naar archiefmateriaal uit het PEC-archief aangetroffen. Naast Van der Zees werk is slechts in Cees Fasseurs biografie van Gerbrandy een dergelijke verwijzing aangetroffen. Uit de weinige aandacht die de in de voorbije alinea's besproken werken aan de werkwijze van de enquêtecommissie schenken en uit het contrast tussen de grote hoeveelheid aangetroffen verwijzingen naar het enquêteverslag en de zeer kleine hoeveelheid aangetroffen verwijzingen naar bronmateriaal uit het PEC-archief kan worden geconcludeerd dat de literatuur over de houding van koningin en kabinet in de eerste oorlogsmaanden de uitkomsten van de enquête in de vorm van het enquêteverslag als een belangrijke bron beschouwt zonder de totstandkoming van deze bron – de enquête zelf – uitvoerig onder de loep te nemen.¹²

---

toegenomen focus op de persoon van de politicus, zie Gerrit Voerman, 'De onstuitbare opmars van het private in de politiek' in: Hans Renders en Gerrit Voerman (red.), *Privé in de politieke biografie* (Amsterdam 2007) 15-23.

¹² Voor de binnenkomst van het archief van de enquêtecommissie bij het Nationaal Archief, zie email van het Nationaal Archief aan de auteur van 4 mei 2023. Voor het gebruik van de term 'stenogrammen' door de enquêtecommissie, zie NA, archief-PEC, inv.nr. 2, notulen van de zestiende vergadering van 10 maart 1948, 1. Voor door Sytze van der Zee gegeven voorbeelden van de praktijk van het schrappen van tekst in stenogrammen, zie Van der Zee, *Harer Majesteits loyaalste onderdaan*, 206-207, 226. Van der Zee verwijst in zijn notenapparaat eerst naar de inventarisnr. 111-143 en daarna naar inventarisnr. 138 van het archief van de parlementaire enquêtecommissie in het Nationaal Archief. Blijkens de archiefinventaris (versie 08-06-2021) horen de inventarisnr. 110-142 bij stukken houdende achtergrondinformatie door subcommissie II gebruikt bij de uitoefening van haar taak aangaande punt F van het enquêtebesluit – betreffende de verbanden met het bezette Nederlandse gebied, in het bijzonder de militaire en civiele inlichtingendiensten – en hoort inventarisnr. 143 bij een inhoudsopgave van de onderwerpen die in de bescheiden in de omslagen met inventarisnr. 110-142 worden behandeld. Blijkens dezelfde archiefinventaris horen de inventarisnr. 439-1524 bij de processen-verbaal van de verhoren en de minuten van de woordelijke verslagen van de verhoren en de aan de verhoorden gestelde vragen. Van der Zee, *Harer Majesteits loyaalste onderdaan*, 411, 413; J.u.D.Y. Khan, *Inventaris van het archief van de*

Met de bestudering van parlementaire enquêtes hebben zich in Nederland tot nu toe vooral juristen, politicologen en bestuurskundigen beziggehouden. Wat betreft de naoorlogse periode lijkt de verschijning van wetenschappelijke publicaties hieromtrent omstreeks het midden van de jaren zeventig op gang te zijn gekomen, vermoedelijk (mede) onder invloed van een opleving van discussies over (de toepassing van) het enquêterecht in de politiek aan het einde van de jaren zestig en in de jaren zeventig. Waar juristen zich, vooral door middel van rechtsvergelijkende analyses, met name concentreren op het karakter en mogelijke verbeteringen van het enquêterecht, bestuderen politicologen en bestuurskundigen onder meer de politieke, beleidsmatige en bestuursgerelateerde gevolgen van enquêtes. De toepassing van het enquêterecht en de politieke functies van enquêtes komen in juridische en politicologisch-bestuurskundige literatuur aan bod. Historici hebben zich nog amper op de bestudering van parlementaire enquêtes toegelegd. De weinige academische literatuur met een hoofdzakelijk historische insteek is redelijk recent gepubliceerd en richt zich vooral op de historische ontwikkeling van het enquêterecht en op de relatie tussen enquêtes en beleid. Een historische studie die zich vanuit een meer politiek-culturele benadering concentreert op de praktijk van een bepaalde enquête of van meerdere enquêtes ontbreekt nog.¹³

In de voorbije pakweg drie decennia zijn verscheidene historische studies verschenen die zich onderscheiden door een politiek-culturele benaderingswijze. Het gemeenschappelijke kenmerk van deze studies is dat ze niet zozeer de uitkomsten van politieke processen centraal stellen, zoals voorheen in de politieke geschiedschrijving gebruikelijk was, als wel het politieke proces *als verschijnsel* in het middelpunt van de belangstelling plaatsen. Geïnspireerd door vooral sociologen en antropologen belichten de auteurs van deze werken onder meer de taal, ruimte en conventies van het politieke proces. Het centrale uitgangspunt hierbij is dat deze cultuur politieke relevantie heeft in de vorm van de invloed die ze uitoefent op de bij de politiek betrokken actoren. Aanvankelijk lijkt de nadruk in dergelijke

---

Parlementaire Enquêtecommissie Regeringsbeleid 1940-1945, 1947-1956 (1981) (versie 08-06-2021; Den Haag 1984) verkregen via <https://www.nationaalarchief.nl/onderzoeken/archief/2.02.27> (geraadpleegd 4 mei 2023) 15, 30-31, 39-61. Voor de in het notenapparaat van Cees Fasseurs biografie van Gerbrandy aangetroffen verwijzing naar het archief van de enquêtecommissie, zie Fasseur, *Eigen meester, niemands knecht*, 573.

¹³ E.C.M. Jurgens, 'De Parlementaire Enquête' in: *Politiek. Parlement. Democratie. Opstellen voor Prof.mr.F.J.F.M. Duynstee* (Deventer 1975) 99-108; Pieter Jan Boon, *De parlementaire enquête. Een rechtsvergelijkende studie* (proefschrift Vrije Universiteit te Amsterdam; Zwolle 1982); H.R.B.M. Kummeling, C.A.J.M. Kortmann en L.F.M. Verhey, *De parlementaire enquête in Duitsland, Frankrijk en het Verenigd Koninkrijk* (Den Haag 2006); S.C. Loeffen, *Parlementair onderzoek. Een studie van het onderzoeksrecht in Nederland, het Verenigd Koninkrijk en de Verenigde Staten* (Den Haag 2013); G. Visscher, 'De parlementaire enquête in vergelijkend perspectief', *Acta Politica* 13:2 (1978) 212-260; U. Rosenthal, 'Van begin tot einde: parlementaire enquêtes en hun latente gevolgen', *Acta Politica* 24:3 (1989) 257-271; J. de Vries en T.C. de Groot, 'Parlementaire enquêtes en quasi-enquêtes in de jaren tachtig', *Beleid & Maatschappij* 18:1 (1991) 8-19, 60; Gerard Visscher, 'Geen onderzoek met "eene tegen het gouvernement vijandige strekking"? De parlementaire enquête in verleden en heden' in: C.C. van Baalen e.a. (red.), *Jaarboek Parlementaire Geschiedenis 1999* (Den Haag 1999) 12-26; Dirk Jan Wolfram, 'Witte pakken en integraalhelmen. Waarheidsvinding in de tweede golf van parlementaire enquêtes, 1983-2003' in: Carla van Baalen e.a. (red.), *Jaarboek Parlementaire Geschiedenis 2010. Waarheidsvinding en waarheidsbeleving* (Amsterdam 2010) 63-73. Voor de opleving van discussies omtrent (de toepassing van) het enquêterecht in de politiek aan het eind van de jaren zestig en in de jaren zeventig, zie Carla Hoetink, *Macht der gewoonte. Regels en rituelen in de Tweede Kamer na 1945* (Nijmegen 2018) 366-368 ('Herontdekking van het enquêterecht').

werken vooral te hebben gelegen op de *stijlen* van politiek bedrijven. Al snel begonnen ook publicaties te verschijnen waarin verschillende politieke *praktijken* een voorname rol spelen. Hierbij vallen verschillende soorten praktijken te ontwaren. Allereerst belichten historici praktijken omtrent politieke organisatie en communicatie 'van onderop', waaronder het houden van politieke bijeenkomsten en het schrijven van brieven en petitieën aan politici. Tevens besteden zij aandacht aan praktijken rondom verkiezingen, zoals campagnes en peilingen. Daarnaast vormt de parlementaire praktijk – bijvoorbeeld in de vorm van obstructie van het parlementaire debat – onderwerp van historisch onderzoek. De politieke cultuurbenadering heeft de aandacht gericht op het belang van het bestuderen van het politieke proces dat voorheen door politiek historici als vanzelfsprekend werd beschouwd. Dit heeft ertoe geleid dat verschillende dimensies van het politieke domein die tot dan toe onderbelicht waren gebleven in historische publicaties naar voren zijn gekomen. De focus op praktijken heeft hieraan bijgedragen. In ieder geval het onderzoek naar parlementaire praktijken toont daarnaast aan dat in de historische werkelijkheid niet alleen de geschreven en ongeschreven regels zelf van belang waren, maar ook de manieren waarop historische actoren in hun concrete handelen met deze normen omgingen – deze regels vormden een kader voor het handelen, maar vormen niet zonder meer een complete reflectie van de historische werkelijkheid waarin actoren deze normen bediscussieerden, betwistten, schonden en bestendigden.¹⁴

---

¹⁴ Joost Rosendaal, *Bataven! Nederlandse vluchtelingen in Frankrijk 1787-1795* (proefschrift Katholieke Universiteit Nijmegen; Nijmegen 2003); Marnix Beyen, 'Clientelism and Politicization. Direct interactions between deputies and "ordinary citizens" in France, ca. 1890-ca. 1940', *Temp. Tijdschrift for Historie* 4:8 (2014) 17-33; Maartje Janse, 'Omstreden petitieën. Het petitionnement en het probleem van politieke legitimiteit, 1828-1878' in: Anne Bos e.a. (red.), *Het volk spreekt. Jaarboek Parlementaire Geschiedenis 2017* (Amsterdam 2017) 31-41; Adriejan van Veen, 'Tussen vergadering en vereniging. Het publieke debat over en experimenten met kandidaatstelling en kiezersorganisatie bij de eerste directe Tweede Kamerverkiezingen in 1848', *De Moderne Tijd* 1:3-4 (2017) 247-276; Henk te Velde en Maartje Janse (red.), *Organizing Democracy. Reflections on the Rise of Political Organizations in the Nineteenth Century* (Cham 2017); Jane Judge en Joris Oddens, 'Father Figures and Faction Leaders. Identification Strategies and Monarchical Imagery among Ordinary Citizens of the Northern and Southern Low Countries (c. 1780-1820)', *BMGN – Low Countries Historical Review* 133:3 (2018) 72-97; Harm Kaal, 'The Voice of the People. Communicative Practices of Popular Political Engagement in the Netherlands, 1950s–1960s', *Archiv für Sozialgeschichte* 58 (2018) 183-200; Ron de Jong, 'Van diversiteit naar eenvormigheid. Verkiezingscampagnes onder het absolute meerderheidsstelsel en het stelsel van evenredige vertegenwoordiging 1909-1925' in: Anne Bos, Ron de Jong en Jasper Loots, *Een sprong in het duister. De overgang van het absolute meerderheidsstelsel naar het stelsel van evenredige vertegenwoordiging in 1918* (Den Haag; Nijmegen 2005) 59-92; Ron de Jong en Jasper Loots, 'Valt er wat te vieren op verkiezingsdag? Verkiezingen als feest van de democratie, als feest van de partij of als bedreiging van de natie, 1848-1946' in: C.C. van Baalen e.a. (red.), *Jaarboek Parlementaire Geschiedenis 2008. Het feest van de democratie. Rituelen, symbolen en tradities* (Amsterdam 2008) 47-60; Fons Meijer, 'Charting Dutch Democracy. Opinion Polls, Broadcasters and Electoral Culture in the Netherlands, 1965-1990', *BMGN – Low Countries Historical Review* 137:3 (2022) 32-59; Thomas Mergel, *Parlamentarische Kultur in der Weimarer Republik. Politische Kommunikation, symbolische Politik und Öffentlichkeit im Reichstag* (Düsseldorf 2002); Eric Tanja, *Goede Politiek. De parlementaire cultuur van de Tweede Kamer, 1866-1940* (proefschrift Radboud Universiteit Nijmegen; Amsterdam 2011); Henk te Velde, 'Parliamentary Obstruction and the "Crisis" of European Parliamentary Politics around 1900', *Redescriptions. Yearbook of Political Thought, Conceptual History and Feminist Theory* 16:1 (2013) 125-147; Hoetink, *Macht der gewoonte*. Voor enkele 'vroegere' werken over stijlen van politiek bedrijven, zie Ido de Haan en Henk te Velde, 'Vormen van politiek. Veranderingen van de openbaarheid in Nederland 1848-1900', *Bijdragen en Mededelingen betreffende de Geschiedenis der Nederlanden* 111:2 (1996) 167-200; Henk te Velde, *Stijlen van leiderschap. Persoon en politiek van Thorbecke tot Den Uyl* (Amsterdam 2002); Remieg Aerts, 'Emotie in de politiek. Over

Deze studie van de politieke verhoren hanteert een dergelijke 'praktische' politiekecultuurbenadering voor het schrijven van parlementaire geschiedenis. Taal speelde in deze verhoren een cruciale rol en neemt dan ook in deze toepassing van deze benadering een belangrijke plaats in. Aan haar ten grondslag ligt de in hedendaags politiekhistorisch onderzoek ingebedde opvatting dat politieke taal niet alleen een afspiegeling vormt (van bijvoorbeeld de ideeën van een politicus), maar ook invloed op de (politieke) werkelijkheid heeft en daarom gedetailleerde bestudering verdient. Deze scriptie richt zich op twee casussen: De Geer en Wilhelmina. Centraal staat de vraag op welke manieren de praktijk van de in het kader van de parlementaire enquête 'Regeringsbeleid 1940-1945' afgenomen verhoren over de houding van koningin en kabinet tijdens de eerste oorlogsmaanden de uitkomst van de enquête – in de vorm van de betreffende gedeelten van het enquêteverslag – ten aanzien van en daarmee het beeld van De Geer en Wilhelmina beïnvloed heeft.¹⁵

Waarom De Geer en Wilhelmina? Zij waren twee van de belangrijkste figuren voor wat betreft het regeringsbeleid tijdens de historische periode waarop de politieke verhoren betrekking hadden. De Geer droeg maandenlang als minister-president de hoogste politieke verantwoordelijkheid en na zijn aftreden was hij in verband met zijn regeringsopdracht in Nederlands-Indië en zijn terugkeer ook nog voor wat betreft het regeringsbeleid een factor van betekenis. Wilhelmina was gedurende deze volledige periode het staatshoofd. De beoordeling van deze twee personen in de literatuur lijkt in tegengestelde richting te verlopen. De enquêtecommissie oordeelde dus zeer negatief over De Geer. Ook De Jong schetst een sterk negatief beeld van de CHU-politicus. Volgens hem handelde De Geer te goeder trouw, maar was hij naïef, wispelturig en onrealistisch. De Jong omschrijft De Geer als een in oude opvattingen vastgeroeste provinciaal, die tijdens de chaotische meidagen van 1940 gezien zijn functie richting moest geven maar juist van alle ministers het meest aangeslagen was, die in Londen een 'psychische ineenstorting' kende en die vervolgens naar bezet gebied deserteerde. Op een milde beoordeling door George Puchinger in zijn premiersportret volgden in Fasseurs biografieën van Wilhelmina en Gerbrandy weinig vleierende schetsen: hij omschrijft De Geer als een oude pacifist en grenzeloos naïeve en eigengereide man die het vermogen miste om leiding te geven aan een land in oorlog. Zijn biograaf Henk van Osch is iets positiever. Volgens hem was De Geer een uitstekende, scherpe en integere financiële en juridische expert. Hij stelt echter ook dat De Geer zijn eigen zwakheden niet kende, onbegrip had voor situaties en wat er bij mensen leefde en totaal ongeschikt bleek om leiding te geven aan een land in oorlog. De Geer heeft ernstige fouten gemaakt, maar zijn grote vooroorlogse verdiensten voor Nederland verdienen, aldus Van Osch, meer waardering. De Geers tweede biograaf, Meindert van der Kaaij, is, ten slotte, eveneens minder negatief. Volgens hem slaagde De Geer er in de meidagen niet

---

politieke stijlen in Nederland sinds 1848' in: C.C. van Baalen e.a. (red.), *Jaarboek Parlementaire Geschiedenis 2003. Emotie in de politiek* (Den Haag 2003) 12-25.

¹⁵ Willibald Steinmetz en Heinz-Gerhard Haupt, 'The Political as Communicative Space in History: The Bielefeld Approach' in: Willibald Steinmetz, Ingrid Gilcher-Holtey en Heinz-Gerhard Haupt (red.), *Writing Political History Today* (Frankfurt 2013) 11-33; Thomas Mergel, 'Cultural Turns and Political History', *Ricerche di storia politica* 20 (speciale editie; 2017) 33-42, aldaar 35-36.

in het kabinet in het gareel te houden. Tegelijkertijd hield niemand in de ministerraad echter het hoofd koel. De Geer nam, zij het niet kordaat, het juiste besluit, namelijk tot vertrek van het kabinet. Volgens Van der Kaaij doorzag De Geer in Londen de aard van de Tweede Wereldoorlog niet. Hij meent evenwel dat De Geer met zijn opvattingen omtrent vrede beter aansloot bij die van de meerderheid van het toenmalige parlement dan Wilhelmina. Zijn terugkeer noemt Van der Kaaij echter een fout.¹⁶

De enquêtecommissie schetste een vrij vlak of 'neutraal' beeld van Wilhelmina: ze komt voor in het eigenlijke verslag, maar hoofdzakelijk als kleurloos of passief figuur: de PEC streefde ernaar in verband met artikel 55 van de Grondwet (hierna: artikel 55), volgens welke de koning onschendbaar en de ministers verantwoordelijk waren, om haar (politieke) opvattingen en handelingen buiten het onderzoek te houden. Fasseur meent dat deze handelwijze haar prestige als oorlogskoningin ten goede is gekomen. Van Osch stelt echter dat de enquêtecommissie haar hiermee geen dienst heeft bewezen. Het beeld van Wilhelmina in Het Koninkrijk is niet negatief. Volgens De Jong was zij tijdens de meidagen eigengereid tegenover de ministers en emotioneel, maar kwam zij vastberaden in Londen aan. Hij stelt dat Wilhelmina de verplaatsing van de regeringszetel naar Nederlands-Indië, die ernstige schade zou hebben toegebracht aan de nationale zaak, heeft vrijdeld. Bij twee andere bepalende beslissingen – tot krachtige voortzetting van de oorlog en tot verwijdering van De Geer uit het kabinet en vervanging door Gerbrandy als minister-president – speelde zij in De Jongs optiek ook een grote rol. Haar biograaf Fasseur is nog positiever: tijdens de meidagen was zij machteloos, geestelijk en lichamelijk uitgeput en diep geschokt, maar zij hakte in tegenstelling tot de redekavelende ministers wel de knoop door wat betreft het vertrek naar Londen – zij nam hier het juiste besluit en dat gold ook voor het ontslag van De Geer en de vervanging door Gerbrandy. Volgens Fasseur toonde Wilhelmina zich een inspirerende en onverzoenlijke oorlogsleidster met onverflauwde strijd lust, die het symbool van het verzet tegen de Duitse overheersing werd. Latere werken zijn echter een stuk minder vleidend. Volgens Van Osch beseft ze niet dat haar neiging tot persoonlijk leiderschap zonder democratische controle aansloot op de antidemocratische stroming, die tot rampen en dictaturen had geleid. Van der Kaaij stelt dat Wilhelmina het liefst zag dat het gehele kabinet naar Nederlands-Indië verdween zodat zij in Londen de touwtjes in handen zou krijgen en dat zij misbruik van haar positie maakte toen zij in augustus 1940 dreigde met een constitutionele crisis indien zij inzake De Geers ontslag haar zin niet zou krijgen – ze handelde volgens hem in strijd met de ministeriële verantwoordelijkheid.¹⁷

---

¹⁶ De Jong, *Het Koninkrijk. Deel 1* (Den Haag 1969); De Jong, *Het Koninkrijk. Deel 2* (Den Haag 1969); De Jong, *Het Koninkrijk. Deel 3* (Den Haag 1970); De Jong, *Het Koninkrijk. Deel 9. Eerste helft* (Den Haag 1979); Puchinger, *Nederlandse minister-presidenten*, 138-156; Fasseur, *Wilhelmina*; Fasseur, *Eigen meester, niemands knecht*; Van Osch, *Jonkheer D.J. de Geer*; Van der Kaaij, *Een eenzaam staatsman*.

¹⁷ PEC, *Verslag. Deel 2A en B*; De Jong, *Het Koninkrijk. Deel 1*; De Jong, *Het Koninkrijk. Deel 2*; De Jong, *Het Koninkrijk. Deel 3*; De Jong, *Het Koninkrijk. Deel 9. Eerste helft*; Fasseur, *Wilhelmina*; Van Osch, *Jonkheer D.J. de Geer*; Van der Kaaij, *Een eenzaam staatsman*. Voor de houding van de enquêtecommissie ten aanzien van het staatshoofd zoals ze deze verwoordde in de algemene inleiding op het enquêteverslag, zie PEC, *Verslag. Deel 1A en B*, XVII-XVIII. Voor de opvattingen van Fasseur en Van Osch over de enquêtecommissie en Wilhelmina, zie Fasseur, *Wilhelmina*, 492; Van Osch, *Jonkheer D.J. de Geer*, 363.

Deze studie beoogt de uitkomst van de enquête ten aanzien van deze twee personen te verklaren aan de hand van een analyse van de praktijk van de verhoren. Wilhelmina en De Geer vormen hiermee casussen die dienen om de meest significante in de praktijk van de enquête gemaakte keuzes te belichten en te verklaren en om hun impact op de uitkomst van de enquête en daarmee het door de PEC in de kort naoorlogse periode geschetste beeld van de Nederlandse regering in de eerste oorlogsmaanden te analyseren.

Deze scriptie bestaat uit twee hoofdstukken. Elk hoofdstuk is verbonden aan een van de twee deelvragen. De eerste deelvraag betreft de vraag waarover de verhoren gingen. Dit hoofdstuk concentreert zich op de reikwijdte van de enquête en vooral op de manier waarop de enquêtecommissie tijdens de verhoren invulling gaf aan het enquêtebesluit en artikel 55 alsook op het door gehoorde verbreden dan wel verdiepen van het onderzoek en de omgang van de PEC hiermee. Tevens belicht dit openingshoofdstuk op beknopte wijze relevante achtergrondinformatie omtrent de samenstelling van en verhoudingen binnen de commissie alsook de keuze van de enquêtecommissie omtrent het besloten karakter van de verhoren. Het tweede hoofdstuk richt zich op de vraag hoe de enquête de verhoren na afloop – samen met gehoorde – bewerkte en deze in haar enquêteverslag verwerkte. Centraal hierin staat de door de PEC en gehoorde gemaakte keuzes wat betreft het wijzigen van de stenogrammen. Ook komen de wijze waarop de enquêtecommissie in haar eigenlijke verslag naar de verhoren verwees en de wijze waarop ze hierin de afgelegde verklaringen presenteerde aan bod. Elk hoofdstuk beschrijft de betreffende keuzes niet alleen, maar zet tevens uiteen wat de gevolgen hiervan waren. Daarnaast probeert elk hoofdstuk keuzes te verklaren (onder meer) vanuit de historische context.

Deze scriptie steunt op de bestudering van een veelheid aan bronnen. De belangrijkste hiervan zijn de notulen van de plenaire vergaderingen van de enquêtecommissie – die in het vervolg simpelweg worden aangeduid als 'de notulen' –, de stenogrammen en de relevante gedeelten uit het enquêteverslag. De notulen zijn beknopt, conform hetgeen tijdens de eerste vergadering was afgesproken. Ze geven de standpunten van de PEC over verscheidene vraagstukken weer, maar geven niet vaak een gedetailleerde weergave van een discussie waaruit blijkt welke leden welke posities met welke argumenten hebben ingenomen. Zeer spijtig is vooral de wijze van verslaglegging van de bespreking van het eigenlijke verslag. In bijna alle gevallen vermelden de notulen slechts dat de bespreking werd voortgezet. De invloed van individuele leden op het besluitvormingsproces in algemene zin is dan ook moeilijk te reconstrueren. De historicus roeit met de riemen die hij heeft. De notulen zijn niet enkel kwalitatief, maar ook kwantitatief geanalyseerd. Statistische gegevens omtrent de aanwezigheid van commissieleden geven in ieder geval ten minste een indicatie van het mogelijke dan wel vermoedelijk gewicht van de diverse leden in het besluitvormingsproces.¹⁸

---

¹⁸ NA, archief-PEC, inv.nr. 1, notulen van de eerste vergadering op 18 november 1947, 1. Voor een voorbeeld van de zeer beknopte verslaglegging met betrekking tot de bespreking van het tweede deel van het enquêteverslag, zie NA, archief-PEC, inv.nr. 2, notulen van de 41^e vergadering op 16 december 1948.

De stenogrammen van elf politieke verhoren zijn aan een nauwkeurige kwalitatieve analyse onderworpen, namelijk de verhoren van vijf van de elf ministers uit het tweede kabinet-De Geer: de oorlogspremiers De Geer en Gerbrandy (die allebei tweemaal werden verhoord), Adriaan Dijkhoorn en Eelco van Kleffens, die als respectievelijk minister van Defensie en minister van Buitenlandse Zaken in oorlogstijd bijzonder belangrijke functies vervulden, en minister van Sociale Zaken Jan van den Tempel. Terwijl Van Kleffens eenmaal voor de PEC verscheen, werd Van den Tempel – naast Dijkhoorn – als enige van de ministers liefst driemaal verhoord. Het kabinet-De Geer II telde daarnaast zes confessionele, twee partijloze en drie 'linkse' ministers, namelijk twee sociaaldemocratische en een vrijzinnig-democratische bewindspersoon; het kabinet-Gerbrandy I telde in ieder geval voor wat betreft de hier relevante historische periode tien ministers, namelijk dezelfde bewindslieden met uitzondering van de afgetreden en confessionele De Geer. De keuze voor Van den Tempel draagt derhalve bij aan de representativiteit van de selectie. Daarnaast is hiermee een interessante mix ontstaan: De Geer en Dijkhoorn worden in de literatuur omschreven als 'defaitisten' – oftewel personen die dachten dat de oorlog verloren was en voortzetting ervan niet meer zagen zitten – terwijl Gerbrandy en Van den Tempel hierin juist bekendstaan als 'doorzetters', als 'onverzettelijken'; de diplomaat Van Kleffens neemt een schemer- of middenpositie in. Wilhelmina is niet door de enquêtecommissie verhoord. Bij de kwalitatieve analyse van deze elf stenogrammen stond de bestudering van de impact van de erin aangebrachte wijzigingen – door middel van een vergelijking van de oorspronkelijke, 'oude' tekst met de 'nieuwe' tekst, oftewel inclusief wijzigingen – centraal; de qua betekenisverandering meest significante wijzigingen zijn genoteerd. Ook zijn de stenogrammen in beperkte mate retorisch geanalyseerd (zie onder). Naar schrappingen van passages door de PEC in verband met haar opvatting over de implicaties van artikel 55 voor de reikwijdte van haar onderzoek (zie hoofdstuk 1) is ook gezocht in de tien politieke verhoren van de vijf andere door de enquêtecommissie gehoorde ministers uit het tweede kabinet-De Geer. De omvang van dit scriptieonderzoek stond een nauwgezette bestudering van de stenogrammen van alle honderdtien politieke verhoren alsook een kwantitatieve analyse van de in de elf nauwgezet bestudeerde stenogrammen aangebrachte wijzigingen niet toe. Door middel van drie categorieën, te weten hoog, middel en laag, is echter wel de intensiteit van de bewerking van deze stenogrammen op een globaal niveau ingeschat en onderling vergeleken. Van de 99 overige verhoren zijn basisgegevens genoteerd aan de hand van de stenogrammen en de gepubliceerde weergaven. Een stenogram uit deze groep is nader bestudeerd indien bleek dat zich omtrent het betreffende verhoor iets voor dit onderzoek (bijzonder) relevants had voorgedaan.¹⁹

---

¹⁹ Voor de stenogrammen van de 110 politieke verhoren, zie NA, archief-PEC, inv.nrs. 440, 474, 505, 507, 508 en 916-944. Voor de gepubliceerde weergaven van de 110 politieke verhoren, zie PEC, *Verslag. Deel 2C*. Voor de elf nauwgezet bestudeerde stenogrammen, zie NA, archief-PEC, inv.nr. 916, stenogram van het verhoor van Jan van den Tempel op 13 april 1948; NA, archief-PEC, inv.nr. 916, stenogram van het verhoor van Adriaan Dijkhoorn op 13 april 1948; NA, archief-PEC, inv.nr. 917, stenogram van het verhoor van Pieter Sjoerds Gerbrandy op 14 april 1948; NA, archief-PEC, inv.nr. 918, stenogram van het verhoor van Dirk Jan de Geer op 15 april 1948; NA, archief-PEC, inv.nr. 919, stenogram van het verhoor van Jan van den Tempel op 20 april 1948; NA, archief-PEC, inv.nr. 923, stenogram van het verhoor van Eelco van Kleffens op 18 mei 1948; NA, archief-PEC, inv.nr. 933,

Om de vraag te beantwoorden of alle wijzigingen werden overgenomen in de in het enquêteverslag gepubliceerde weergaven van de verhoren, is bij wijze van steekproef de tekst van de eerste kolom van de eerste pagina van deze weergaven van de elf geselecteerde politieke verhoren vergeleken met de corresponderende tekst in de stenogrammen inclusief wijzigingen. Daarnaast zijn de inleiding van en vijftien hoofdstukken uit het eigenlijke verslag – die over de dertien geselecteerde onderwerpen en de hoofdstukken 'Overzicht van de voornaamste gebeurtenissen in en rondom het Kabinet in de Meidagen' en 'Slotbeschouwing' – kwalitatief bestudeerd. Bij deze aandachtige lezing is vooral gelet op de conclusies van de PEC alsook de wijze waarop de enquêtecommissie de in de verhoren afgelegde verklaringen in haar verslag heeft verwerkt, bijvoorbeeld met betrekking tot de volgorde waarin de diverse uitspraken zijn gepresenteerd. Deze vijftien hoofdstukken zijn daarnaast kwantitatief geanalyseerd: de verwijzingen erin naar weergaven van verhoren en naar bijlagen en overige brondocumenten zijn genoteerd. De resulterende statistische gegevens geven onder meer inzicht in de waardering door de PEC van de verschillende verhoren: naar welke verwees zij vaker en naar welke minder vaak?²⁰

Hiernaast is onder meer geput uit overige Kamerdocumenten, in het bijzonder de periodieke verslagen van de enquêtecommissie aan de gehele Kamer omtrent de stand van de werkzaamheden (hierna: werkzaamhedenverslagen), biografische informatie over politici in *Parlement en Kiezer*-jaarboeken en relevante documenten omtrent de destijds geldende voorschriften, zoals de enquêtewet en het toenmalige Reglement van Orde van de Tweede Kamer (RvO). In slechts zeer beperkte mate is,

---

stenogram van het verhoor van Jan van den Tempel op 15 september 1948; NA, archief-PEC, inv.nr. 933, stenogram van het verhoor van Adriaan Dijkhoorn op 15 september 1948; NA, archief-PEC, inv.nr. 933, stenogram van het verhoor van Dirk Jan de Geer op 15 september 1948; NA, archief-PEC, inv.nr. 936, stenogram van het verhoor van Adriaan Dijkhoorn op 14 oktober 1948; NA, archief-PEC, inv.nr. 940, stenogram van het verhoor van Pieter Sjoerds Gerbrandy op 19 oktober 1948. Voor de stenogrammen van de tien politieke verhoren van de vijf andere door de enquêtecommissie gehoorde ministers uit het tweede kabinet-De Geer, zie NA, archief-PEC, inv.nr. 916, stenogram van het verhoor van Gerrit Bolkestein op 13 april 1948; NA, archief-PEC, inv.nr. 917, stenogram van het verhoor van Johan Albarda op 14 april 1948; NA, archief-PEC, inv.nr. 917, stenogram van het verhoor van Aat van Rhijn op 14 april 1948; NA, archief-PEC, inv.nr. 917, stenogram van het verhoor van Charles Welter op 14 april 1948; NA, archief-PEC, inv.nr. 924, stenogram van het verhoor van Max Steenberghe op 19 mei 1948; NA, archief-PEC, inv.nr. 932, stenogram van het verhoor van Johan Albarda op 14 september 1948; NA, archief-PEC, inv.nr. 932, stenogram van het verhoor van Max Steenberghe op 14 september 1948; NA, archief-PEC, inv.nr. 932, stenogram van het verhoor van Charles Welter op 14 september 1948; NA, archief-PEC, inv.nr. 933, stenogram van het verhoor van Gerrit Bolkestein op 15 september 1948; NA, archief-PEC, inv.nr. 933, stenogram van het verhoor van Aat van Rhijn op 15 september 1948. Voor de samenstelling van de kabinetten-De Geer II en -Gerbrandy I, zie F.K. van Itersson, *Parlement en Kiezer. Jaarboekje 1946/47 (30ste Jaargang)* (Den Haag 1946) 17-18. Voor literatuur over de houding van De Geer, Gerbrandy, Dijkhoorn, Van Kleffens en Van den Tempel, zie De Jong, *Het Koninkrijk. Deel 1*; Fasseur, *Wilhelmina*; Van Osch, *Jonkheer D.J. de Geer*; Van der Kaaij, *Een eenzaam staatsman*; Fasseur, *Eigen meester, niemands knecht*; Van Gent, *De minister en de majesteit*. In een artikel uit 1966 stelt De Jong dat Wilhelmina aan de enquêtecommissie heeft doen weten dat zij wel gehoord wilde worden. Hiervoor is in dit scriptieonderzoek geen bewijs aangetroffen – al hoeft dit zeker niet te betekenen dat dit niet daadwerkelijk gebeurd is. L. de Jong, 'Koningin Wilhelmina in Londen 1940-1945', *Mededelingen der Koninklijke Nederlandse Akademie van Wetenschappen, afdeling Letterkunde, nieuwe reeks* 29:2 (1966) 35-58, aldaar 35.

²⁰ Voor de hoofdstukken 'Overzicht van de voornaamste gebeurtenissen in en rondom het Kabinet in de Meidagen' (hoofdstuk XI) en 'Slotbeschouwing' (hoofdstuk XXXI) in het eigenlijke verslag, zie PEC, *Verslag. Deel 2A en B*, 63-67, 262.

ten slotte, gebruikgemaakt van een potentieel waardevolle bron, namelijk de correspondentie van de PEC. Deze correspondentie is enorm omvangrijk – het gaat om duizenden brieven – en enkel het maken van een selectie hieruit aan de hand van de (handgeschreven) brieveninventaris in het PEC-archief is reeds zeer tijdrovend. De omvang van dit onderzoek stond een substantiële analyse van de correspondentie niet toe. Het is aan verder onderzoek naar deze enquête om het potentieel van deze bron verder uit te diepen.²¹

Bij de vormgeving van de analyse heb ik mij voor wat betreft de aan deze bronnen te stellen vragen ook laten inspireren door een tweeledig theoretisch kader, dat stoelt op theorievorming in de taal- en communicatiewetenschap en de sociologie. Voordat deze twee onderdelen aan bod komen, vermeldt deze scriptie dat in het kader van dit scriptieonderzoek ook kennis is genomen van inzichten van de Franse socioloog Pierre Bourdieu. Volgens de Duitse historicus Thomas Mergel stoelt de succesvolle 'praxeologische' ofwel praktijkgerichte benadering van de politieke geschiedschrijving onder meer op Bourdieus praktijktheorie. In zijn *Esquisse d'une théorie de la pratique* uit 1972 zoekt Bourdieu een middenweg tussen het idee dat mensen uitsluitend uit eigen vrije wil en het idee dat de handelingen van mensen (geheel) 'mechanisch' gestuurd of bepaald worden door hun achtergrond en de omstandigheden waarin zij verkeren. In dit verband ontwikkelt hij hierin het concept habitus. Deze scriptie is geschreven vanuit de overtuiging dat een historisch betoog dat niet alleen de gemaakte keuzes beschrijft en de gevolgen hiervan belicht maar deze ook probeert te verklaren meer waarde heeft dan een historisch betoog dat slechts de keuzes en hun gevolgen beschrijft. Het eerstgenoemde poogt immers een ruimer inzicht te verschaffen in het menselijk handelen. Deze scriptie stelt dan ook dikwijls de vraag welke ideeën en eerdere ervaringen en praktijken de gemaakte keuzes kunnen (helpen) verklaren. Bourdieus theorie wordt in deze scriptie niet in concreto toegepast en wordt daarom hier niet verder uitgewerkt, maar ze vormt voor de zojuist gestelde vraag wel een indirecte grondslag.²²

Het eerste onderdeel van het theoretisch kader betreft retorische theorie. In zijn werk *Retorische kritiek* presenteert de Nederlandse taalwetenschapper Antoine Braet een op klassieke retorische theorie gestoeld model voor retorische kritiek, oftewel de retorische analyse van betogen – dat wil zeggen: het beoordelen van hun overtuigingskracht. Waarom retorische theorie? Het gebruik hiervan lijkt vreemd: ondervragingen en niet debatten of (campagne)speeches vormen het onderwerp van dit onderzoek. De enquête vormde echter het eerste uitgebreide, algemene onderzoek naar de gebeurtenissen in oorlogstijd. De verhoren vormden een gelegenheid voor de gehoorde, die zich vermoedelijk bewust waren van de importantie van de uitkomsten van de enquête voor het beeld in de kort naoorlogse periode van hen en hun functioneren tijdens de oorlog en ook voor hun nalatenschap, om de enquêtecommissie te overtuigen van hun opvattingen omtrent verschillende onderwerpen. Verschillende van hun antwoorden – sommige

---

²¹ Voor de handgeschreven inventaris van de correspondentie van de enquêtecommissie, zie NA, archief-PEC, inv.nr. 80; NA, archief-PEC, inv.nr. 81.

²² Mergel, 'Cultural Turns and Political History', 38; Pierre Bourdieu, *Outline of a theory of practice*, transl. Richard Nice (Cambridge; Londen; New York; Melbourne 1977).

meer dan andere – kunnen derhalve worden beschouwd als (kleine) betogen. De enquête vormde aldus een strijd over de geschiedenis om de geschiedenis. Tijdens dit scriptieonderzoek is gebleken dat anekdotes een niet onbelangrijke rol speelden tijdens de verhoren in de vorm van verdieping van het onderzoek. Hierom is ervoor gekozen om Braets theorie omtrent deze figuur toe te passen. Deze toepassing vindt echter wel plaats in het bredere kader van Braets model en de theorie waarop deze stoelt. Voor de beoordeling van de overtuigingskracht van de anekdotes in het tweede hoofdstuk zijn drie stappen doorlopen die zijn geïnspireerd door stappen die Braet in zijn analysemodel onderscheidt.

De eerste stap betreft het vaststellen van het type discussiesituatie, het standpunt en de soort argumentatie. Braet onderscheidt drie typen standpunten die elk verwant zijn aan een van de drie door hem onderscheiden typen situatie: de gerechtelijke, politieke en gelegenheidssituatie. Braet onderscheidt daarnaast vijf argumentatiesoorten: argumentatie op basis van waarschijnlijkheid, waarden, analogie, voorbeelden en gezag. Wat waren de standpunten die de gehoorde met de anekdotes poogden te verdedigen en in het kader van wat voor soort argumentatie gebruikten zij de anekdotes? Het doorlopen van deze stap dient in deze analyse om de rol van de anekdotes in het verhoor te verhelderen.

De tweede stap betreft de verwoording ofwel stijlanalyse. De toepassing hiervan beperkt tot een analyse van de figuur van de anekdote. Braet omschrijft de anekdote als een meestal grappig of minstens opmerkelijk voorval, dat vooral in inleidingen wordt verteld om welwillende aandacht te krijgen. Hij merkt op dat een anekdote ook als argumentatie gebruikt kan worden – in dat geval wordt de anekdote stilistisch vaak als evidentie gebracht. Dit is volgens hem een indringende beschrijving van een gebeurtenis of toestand door het schetsen van een concreet, nauwgezet en mogelijk zelfs dramatisch beeld, waardoor het publiek ooggetuige wordt gemaakt, veelal om het te emotioneren. De evidentie is in zijn optiek eerder een stijltechniek dan een stijlfiguur te noemen. Braet stelt dat het erom gaat de functie van de gebruikte figuren vast te stellen. Zijn communicatiemodel bestaat uit vijf componenten: spreker, medium, tekst, onderwerp en publiek. De functie van een stijlfiguur hangt samen met de component die in de gebruikte taal centraal staat. De vijf functies zijn respectievelijk expressief, sociaal, diverterend, referentieel en appellerend. Het tweede hoofdstuk gaat in op de functie van de evidenties en de betekenis hiervan. Volgens Braet kunnen stijlfiguren niet alleen bijdragen aan de overtuigingskracht, maar hieraan ook afbreuk doen: alles staat of valt met de passendheid. In de micro-analyse in deze scriptie wordt niet de passendheid van een (uitgebreide) toespraak in algemene zin belicht, maar de passendheid van het gebruik van de evidentie. Hierom wordt de tekst-interne passendheid buiten beschouwing gelaten en wordt enkel de tweede, volgens Braet belangrijkere vorm van passendheid belicht: de tekst-externe passendheid, oftewel de afstemming op de situatie (waaronder het publiek en de gelegenheid). Voor de beoordeling hiervan wordt de derde stap doorlopen: het schetsen van de communicatiesituatie. Als kapstok hiervoor dienen de componenten van het communicatiemodel. Is het gebruik van de evidenties afgestemd op deze factoren en waarom wel of niet?

Bij de retorische analyse in deze scriptie is, ten slotte, ook het niet-argumentatieve middel *ethos* van belang. Dit staat voor de indruk die een spreker maakt – bij Aristoteles bleef dit volgens Braet

beperkt tot de indruk die een spreker al sprekende maakt, terwijl men tegenwoordig ook de reeds bestaande reputatie hieronder rekent. Het is hoe dan ook niet iets wat de spreker zelf heeft, maar wat het publiek aan de spreker toeschrijft. Het gaat om het gezag van de spreker. Braet volgt Aristoteles in een onderscheid in drie deelindrukken: deskundigheid, eerlijkheid en welgezindheid. Wat was, mede in het licht van deze deelindrukken, het ethos van de gehoorde en wat voor impact had dit op hun overtuigingskracht? De beoordeling van de overtuigingskracht van de gehoorde die uit de beantwoording van deze vragen voortvloeit vormt een (mogelijke) verklaring voor de wijze waarop de PEC tijdens de verhoren met de anekdotes is omgegaan alsook voor haar houding ten aanzien van de door de gehoorde naar voren gebrachte standpunten ter ondersteuning waarvan de door hen vertelde anekdotes dienden.²³

Het tweede onderdeel van het theoretisch kader betreft het concept '*political impression management*'. In zijn in 1956 verschenen werk *The Presentation of Self in Everyday Life* gebruikt de Canadees-Amerikaanse socioloog Erving Goffman de term '*impression management*'. In dit werk zet hij een sociologisch perspectief uiteen aan de hand waarvan sociaal leven – en dan met name in een werksfeer, zoals een kantoor – kan worden bestudeerd: het perspectief van een theateroptreden oftewel een dramaturgisch perspectief. Volgens Goffman bevindt zich binnen de muren van een sociale omgeving een team van artiesten die samenwerken om aan het publiek een bepaalde voorstelling van de situatie voor te schotelen. Deze voorstelling is gebaseerd op opvattingen over het eigen team en het publiek en op aannemens omtrent het ethos dat via beleefheids- en etiketteregels moet worden hooggehouden. Artiesten, het publiek en buitenstaanders gebruiken in Goffmans optiek allemaal technieken om 'het optreden te redden' ('*saving the show*') of om anderen hiertoe in staat te stellen. Hiermee wordt bedoeld het vermijden of voorkomen van verstoringen, oftewel elementen die de voorstelling die wordt hooggehouden tegenspreken of in diskrediet brengen. In hun artikel in het *Journal of Political Marketing* uit 2008 bespreken de aan de Universiteit van Antwerpen verbonden communicatiewetenschappers Christ'l De Landtsheer, Philippe De Vries en Dieter Vertessen – waarschijnlijk geïnspireerd door Goffman – het concept '*political impression management*'. Hieraan ten grondslag ligt de aanname dat het voor politieke partijen en politici mogelijk is de indruk die zij op het publiek maken te verbeteren. Samen met hun adviseurs creëren zij volgens de auteurs indrukken waarmee zij de kiezers van hun kwaliteiten proberen te overtuigen. Tot de elementen waarop dit impressiemanagement van toepassing is scharen de auteurs verscheidene vormen van politieke communicatie: van woordelijke boodschappen tot (vermeende) persoonlijkheidskenmerken en van uiterlijke kenmerken tot nonverbaal gedrag.²⁴

---

²³ Antoine Braet, *Retorische kritiek. Hoe beoordeel je overtuigingskracht?* (Den Haag 2007) 25-33, 40-47, 49-53, 99-100, 107, 109-110, 121-136, 138, 157-169.

²⁴ Erving Goffman, *The Presentation of Self in Everyday Life* (herziene en uitgebreide *Anchor Books*-editie; New York 1959); Christ'l De Landtsheer, Philippe De Vries en Dieter Vertessen, 'Political Impression Management: How Metaphors, Sound Bites, Appearance Effectiveness, and Personality Traits Can Win Elections', *Journal of*

Deze scriptie past het concept 'political impression management' toe bij de analyse van de in de stenogrammen aangebrachte wijzigingen. In het vervolg zal, als simpele vertaling van dit concept, de Nederlandse term 'impressiemanagement' worden gebruikt. In literatuur over mondelinge geschiedenis (*oral history*) worden (persoonlijke) vertellingen in een interview als een optreden ('*performance*') beschouwd. Deze scriptie beschouwt de verhoren ook als optredens en deze analyse hanteert een dramaturgische benadering. Met hun optreden tijdens de politieke verhoren gaven de gehoorde oud-ministers indrukken van zichzelf en van anderen en van de verhoren werden weergaven gepubliceerd. In zijn rede zei De Jong dat vrijwel iedere door de PEC gehoorde wist dat de verhoren zouden worden gepubliceerd. '[V]oor de meeste getuigen, zeker voor de belangrijkste, was die publikatie geen verrassing. Integendeel: zij wisten dat deze komende was.' In deze scriptie is deze benadering echter niet gericht op het moment van het optreden zelf, maar juist op het moment van het achteraf bewerken van het optreden. Zoals een regisseur de videoband van de filmopnames terugkijkt en dan bedenkt dat hij een reeds gespeelde scène toch liever anders zou zien, zo kon een gehoorde bij het lezen van een stenogram besluiten om een tijdens het verhoor gedane uitspraak aan te passen. Gehoorden bewerkten daarnaast niet enkel eigen uitspraken over henzelf en daarmee indrukken van henzelf – hun zelfrepresentatie – maar ook uitspraken die zij over anderen hadden gedaan en daarmee indrukken van hen. Hierbij dient te worden aangetekend dat de gehoorde onder ede stonden en hun speelruimte om indrukken te bewerken derhalve begrensd was. Daarnaast heeft deze analyse niet slechts betrekking op het bewerken van indrukken door de ondervraagde persoon, maar ook op het impressiemanagement door de ondervrager: de enquêtecommissie bracht zelf ook wijzigingen aan. De toepassing van het concept impressiemanagement in deze scriptie omvat niet enkel het in een zekere mate van vrijwilligheid bewerken van indrukken, maar ook – in een meer Goffmanniaanse zin – het corrigeren van verstoringen in de vorm van het niet handelen in overeenstemming met de voorstelling die van bepaalde regels uitging. In laatstgenoemd verband is voor deze scriptie vooral de Grondwet van belang. Hoe valt het impressiemanagement door de gehoorde te karakteriseren? Op wat voor indrukken richtten zij zich bij het aanbrengen van wijzigingen? En op welke manieren deed de PEC aan impressiemanagement?²⁵

Aangezien de literatuur over de houding van koningin en kabinet in de eerste oorlogsmaanden dus wel rijkelijk geput heeft uit het enquêteverslag maar de enquête zelf niet diepgaand heeft bestudeerd,

---

Political Marketing 7:3-4 (2008) 217-238. Voor de bron van het citaat '*saving the show*', zie Goffman, *The Presentation of Self in Everyday Life*, 239.

²⁵ Voor (persoonlijke) vertellingen in een interview als '*performance*', zie Katherine Borland, "'That's not what I said". Interpretative conflict in oral narrative research' in: Robert Perks en Alistair Thomson (red.), *The Oral History Reader* (derde editie; Abingdon; New York 2016) 412-423; Martha Rose Beard, 'Re-thinking oral history – a study of narrative performance', *Rethinking History* 21:4 (2017) 529-548. Voor een gebruik van het concept zelfrepresentatie en een Amerikaanse inspiratiebron hiervoor ('*self-fashioning*'), zie respectievelijk Rob van de Schoor, 'Zelfrepresentatie in brieven: epistolair ik en lyrisch ik', *Tijdschrift voor Nederlandse Taal- & Letterkunde* 124:3 (2008) 219-226; Stephen Greenblatt, *Renaissance self-fashioning. From More to Shakespeare* (Chicago; Londen 1980). Voor De Jong over de wetenschap van gehoorde omtrent de publicatie van verhoren, zie De Jong, 'De verslagen', 40.

vormt deze studie een waardevolle bronkritiek. Daarnaast vormt deze analyse van een enquête vanuit historisch en politiek-cultureel perspectief een betekenisvolle bijdrage aan de literatuur over parlementaire enquêtes. Deze scriptie integreert tevens niet alleen oude bronnen die tot nu toe amper tot niet belicht zijn, zoals de stenogrammen en de notulen, maar bestudeert ook een oude, wel reeds veelgebruikte bron – het enquêteverslag – vanuit een nieuwe, politiek-culturele en daarbinnen op de politieke praktijk gerichte benaderingswijze. De analyse van deze enquête vormt (hiermee) tevens een verdieping van de bestaande literatuur over de Nederlandse parlementaire praktijk. De maatschappelijke relevantie van deze scriptie schuilt onder meer daarin, dat ze inzichten in de politieke evaluatie van bestuur in crisistijd oplevert. Deze studie laat zien hoe recente gebeurtenissen, de wens tot (gunstige) zelfrepresentatie, (negatieve) gevoelens en een streven naar bevordering van maatschappelijke stabilisatie en het voorkomen van maatschappelijke destabilisatie een rol kunnen spelen bij de wijze waarop personen in een politieke omgeving omgaan met een moeilijk verleden. Deze kennis is, zeker in het licht van de aanstaande parlementaire enquête naar de coronacrisis, niet zonder betekenis. Daarnaast werpt deze studie – en dan met name de analyse van de wijzigingen – nieuw licht op de wijze waarop voornamen betrokkenen kort na de oorlog reflecteerden op de Nederlandse regering in relatie tot de in maatschappelijk opzicht nog altijd levendige Tweede Wereldoorlog.

Deze scriptie betoogt, ten slotte, dat het zeer negatieve beeld van de houding van De Geer dat het enquêteverslag schetst verklaard kan worden door met name de breedte en vooral diepte die de enquêtecommissie aan haar onderzoek besloot te geven en diverse keuzes omtrent de presentatie van afgelegde verklaringen in haar eigenlijke verslag alsook mogelijkerwijs door haar vraagstelling. Het impressiemanagement in de vorm van de bewerking van de stenogrammen speelde ten aanzien van De Geer echter een complexe, tweezijdige rol. De impact van dit impressiemanagement was ten aanzien van Wilhelmina veel eenduidiger: zonder de wijzigingspraktijk zou het beeld dat het enquêteverslag van haar schetst in ieder geval wat betreft de bij de oud-ministers afgenomen politieke verhoren zeker negatiever zijn geweest in die zin dat dit verslag in dat geval de indruk zou wekken dat zij zich in de vroege Londense periode een ten opzichte van de normale staatsrechtelijke praktijk buitengewone invloed had toegeëigend. Terwijl de samenstelling van en verhouding binnen de PEC bij diverse aspecten, waaronder met name de vraagstelling, een voornamen rol lijken te hebben gespeeld, was bij haar houding ten aanzien van anekdotes en vooral bij het wijzigen van stenogrammen de keuze van de enquêtecommissie om de verhoren achter gesloten deuren af te nemen zonder meer van belang.

Hoofdstuk 1

'Het onderzoek', zo schreef de enquêtecommissie in de algemene inleiding op het enquêteverslag, 'heeft [...] een zeer grote omvang aangenomen.' Kort hierop noteerde ze het volgende:

Toch heeft zij getracht zich te beperken tot datgene, wat haar van voldoende algemeen belang voorkwam. Ongetwijfeld kan men over de vraag, wat van genoegzaam belang is, zeer verschillend denken. Sommigen zullen menen, dat de commissie overbodige aandacht heeft besteed aan kleinigheden; anderen zullen teleurgesteld zijn, omdat onderdelen van het beleid, welke hun bij uitstek belangrijk voorkomen, niet of slechts terloops zijn onderzocht. De commissie kan hieromtrent slechts opmerken, dat zij naar beste weten geprobeerd heeft een middenweg te vinden tussen perfectionisme en oppervlakkigheid. Mocht men van oordeel zijn, dat aan kleinigheden te veel aandacht is besteed, dan bedenke men, dat een grote lijn slechts kan worden vastgesteld, indien men een lange reeks van punten kent, welke door zulk een lijn verbonden worden.²⁶

In dit hoofdstuk staat de vraag centraal waarover de politieke verhoren gingen. Dit hoofdstuk gaat daarmee over de keuzes die de PEC heeft gemaakt omtrent de reikwijdte van haar onderzoek. Welke onderwerpen bracht ze tijdens de verhoren ter sprake? Hoe ging ze om met zaken die behoorden uit zichzelf aan de orde stelden? En op welke manier(en) ging ze om met de kaders voor en grenzen aan haar onderzoek die het enquêtebesluit en artikel 55 (in haar optiek) schiepen? Het hoofdstuk bestaat uit vier onderdelen. Ten eerste biedt dit hoofdstuk een korte schets van de samenstelling en verhoudingen binnen de enquêtecommissie. In deze schets wordt haar voorzitter Donker nader belicht. Ten tweede komen de breedte en de diepte van de enquête aan bod. Hierbij gaat het om de wijze waarop de PEC in de praktijk invulling gaf aan het enquête bij haar keuze van de te behandelen onderwerpen en om de rol die anekdotes in haar onderzoek speelden. Ten derde wordt, bij wijze van intermezzo tussen het grote tweede en vierde deel van dit hoofdstuk, de belangrijke keuze van de enquêtecommissie om de verhoren achter gesloten deuren af te nemen belicht. Ten vierde belicht dit hoofdstuk de wijze waarop de PEC in de praktijk handelde in verband met haar interpretatie van artikel 55 voor wat betreft de enquête. In dit deel staan de wijzigingen die zij aanbracht in stenogrammen met betrekking tot Wilhelmina centraal.

Op 12 november 1947 constateerde Kamervoorzitter Josef van Schaik dat de Kamer de benoeming van de PEC-leden niet aan zich wenste te houden, waarop hij hiertoe overging. Hij benoemde de KVP'ers Gustave Ruijs de Beerenbrouck en Theo Koersen, de PvdA'ers Leendert Donker en Jan Schilthuis, Jacob Algera (ARP), Bob Wttewaall van Stoetwegen (CHU) – de enige vrouw in het gezelschap –, Benno Stokvis (CPN), Henk Korthals (Partij van de Vrijheid) en Cor van Dis (SGP) tot commissieleden. De PEC koos Donker tot haar voorzitter. Ze creëerde drie subcommissies: de eerste, 'politieke'

---

²⁶ PEC, *Verslag. Deel IA en B*, XIX.

subcommissie bestond uit Donker (voorzitter), Wttewaall van Stoetwegen en Koersen, de tweede, 'militaire' subcommissie bestond uit Ruijs de Beerenbrouck (voorzitter), Algera en Korthals en de derde, 'financieel-economische' subcommissie bestond uit Schilthuis (voorzitter), Stokvis en Van Dis. De enquêtecommissie behield zich het recht voor nader te besluiten tot het plenair afnemen van verhoren van bepaalde personen en over bepaalde onderwerpen. Van dit voornemen kwam in de praktijk voor wat betreft de politieke verhoren zeer weinig terecht: 105 van de 110 politieke verhoren werden afgenomen door de eerste subcommissie. De leden van deze subcommissie waren tevens de drie leden die in de periode vanaf 18 november 1947, toen de eerste plenaire vergadering plaatsvond, tot en met 27 april 1949, de dag waarop het tweede deelverslag definitief werd vastgesteld, bij de meeste plenaire vergaderingen aanwezig waren en derhalve de meeste gelegenheden hadden de koers van de enquête te beïnvloeden. Binnen deze eerste subcommissie lijkt Donker, die als PEC-voorzitter bij alle plenaire vergaderingen aanwezig was, voor wat betreft de uitvoering van de verhoren de dienst te hebben uitgemaakt. Uit de nauwgezette bestudering van de elf geselecteerde verhoren is namelijk gebleken dat Donker vrijwel alle vragen stelde – naar schatting ongeveer 95 procent.²⁷

Donker speelde dus een zeer belangrijke rol ten aanzien van de politieke verhoren. Voor deze analyse is het spijtig dat van hem geen herinneringen zijn uitgegeven en bovendien gedurende dit onderzoek geen archief is aangetroffen. Donker was een van de 38 Kamerleden die aanwezig waren bij de Kamerbijeenkomst op 10 mei 1940. Tijdens deze bijeenkomst hield Kamervoorzitter Van Schaik een korte toespraak waarin hij de Duitse inval fel veroordeelde. Namens de regering was niemand bij deze bijeenkomst aanwezig. Het is goed mogelijk dat Donker zich destijds als volksvertegenwoordiger door de regering in de steek gelaten voelde en hieromtrent sterke gevoelens heeft ervaren in het bijzonder ten aanzien van de toenmalige minister-president De Geer. Daarnaast maakte Donker tijdens de voor dit onderzoek relevante periode deel uit van een PvdA-fractie waarin waarschijnlijk van verschillende kanten negatieve gevoelens ten aanzien van De Geer leefden. In januari 1946 had Frans Goedhart, destijds nog onafhankelijk Kamerlid, in de Kamer gesteld dat het 'falen van den heer de Geer' in zijn optiek 'zoo in het oog springend [was] geweest, dat maatregelen tegen hem niet achterwege' konden blijven. Goedhart stelde dat het op de weg van het kabinet lag maatregelen te nemen. Hij expliciteerde niet wat voor soort maatregelen hij bepleitte; mogelijkerwijs doelde hij op strafrechtelijke maatregelen. In maart 1946 startte het Openbaar Ministerie een strafrechtelijk vooronderzoek naar De Geer en in mei 1947 diende bij het Bijzonder Gerechtshof in Amsterdam een zaak tegen hem, waarbij hem opzettelijke hulpverlening aan de vijand of opzettelijke benadeling van de staat tegenover de vijand ten laste werd

---

²⁷ *HTK 1947-1948* (12 november 1947) 256; *HTK 1947-1948* (14 november 1947) 301; NA, archief-PEC, inv.nr. 1, notulen van de eerste vergadering op 18 november 1947, 4-5; NA, archief-PEC, inv.nr. 1, notulen van de tweede vergadering op 26 november 1947, 1-2; PEC, *Verslag. Deel IA en B, X-XI*. Voor de notulen van de 86 plenaire vergaderingen van de enquêtecommissie in de periode vanaf 18 november 1947 tot en met 27 april 1949, zie NA, archief-PEC, inv.nr. 1, notulen van de eerste vergadering op 18 november 1947 tot en met de vijftiende vergadering op 9 maart 1948; NA, archief-PEC, inv.nr. 2, notulen van de zestiende vergadering op 10 maart 1948 tot en met de 86e vergadering op 27 april 1949.

gelegd. De rechter achtte dit bewezen. Op 29 oktober 1947 – een kleine drie weken vóór de eerste PEC-vergadering, werd De Geer in hoger beroep bij de Bijzondere Raad van Cassatie definitief veroordeeld. Hem werd onder meer een voorwaardelijke gevangenisstraf van een jaar met een proeftijd van drie jaar opgelegd. Het lijkt plausibel dat Goedhart na de definitieve veroordeling niet positiever of zelfs nog negatiever over De Geer ging denken. De toenmalige fractievoorzitter, Van der Goes van Naters, zou daarnaast in zijn in 1980 gepubliceerde memoires op zeer vijandige toon over De Geer schrijven. Over de enquête schreef hij onder meer: 'Alles kwam uit de verf: de zeldzame imbeciliteit van de zwakkeling De Geer'. Het is niet waarschijnlijk dat Van der Goes van Naters deze (sterke) antipathie jegens De Geer pas na de voor dit onderzoek relevante periode heeft ontwikkeld. Mogelijkerwijs heeft de aanwezigheid van deze opvattingen binnen zijn fractie Donker beïnvloed bij het uitvoeren en leiden van de enquête. Deze twee elementen kunnen mogelijkerwijs de zeer negatieve beoordeling door de enquêtecommissie van de houding van De Geer (gedeeltelijk) verklaren.²⁸

In ieder geval voor wat betreft de punten B, C, D en E vormde het enquêtebesluit voor de enquêtecommissie in de praktijk een leidraad, een richtsnoer: ze gaven een zekere structuur aan de verhoren. Ze besloot de behandeling van punt C – de leidende opvattingen van kabinetsleden over de voortzetting van de oorlog – voor wat betreft de tijdsperiode te beperken tot begin 1941, zodat dit punt in dit opzicht beter zou aansluiten bij de andere punten die ze in het tweede verslagdeel behandelde. De PEC zette in haar tweede werkzaamhedenverslag uiteen dat punt B – de zetelverplaatsing naar Engeland – namelijk enkel speelt in de meidagen van 1940 en de punten D en E – respectievelijk het ontslag en de terugkeer van De Geer – slechts betrekking hebben op een tijdvak dat begin 1941 eindigt. De latere opvattingen omtrent de voortzetting van de oorlog schaarde de enquêtecommissie onder het nieuwe, door haar gecreëerde punt P.²⁹

De enquêtecommissie nam de politieke verhoren dus af bij 83 verschillende personen. Voor deze scriptie zijn de selectie van gehoorde en de volgorde van verhoren onderzocht, maar dit onderzoek heeft niet dusdanig belangwekkende resultaten opgeleverd dat deze onderdelen hier uitvoerig aan bod komen. Bij een factor waarop de enquêtecommissie zelf geen invloed had, maar die wel invloed uitoefende op de selectie van gehoorde en daarmee op de praktijk van de verhoren staat deze scriptie stil. Deze factor is de dood. Voor het hier relevante gedeelte van de enquête overleden in ieder geval drie prominente getuigen nog voordat de enquêtecommissie met de politieke verhoren aanving: George van Tets van Goudriaan, de directeur van het Kabinet van de Koningin die deel uitmaakte van het gezelschap waarmee Wilhelmina vertrok, Hendrik van Boeijen, de minister van Binnenlandse Zaken in

---

²⁸ *HTK 1939-1940* (10 mei 1940) 1555; *HTK 1945-1946* (8 januari 1946) 179; Van Osch, *Jonkheer D.J. de Geer*, 450-451, 454-455, 460-461; M. van der Goes van Naters, *Met en tegen de tijd. Een tocht door de twintigste eeuw* (Amsterdam 1980) 136.

²⁹ NA, archief-PEC, inv.nr. 1, notulen van de 25e vergadering op 14 juli 1948, 3; NA, archief-PEC, inv.nr. 1, notulen van de 26e vergadering op 21 juli 1948, 2; *HTK 1947-1948, Bijlagen*, kamerstuknr. 713, ondernr. 2 (21 juli 1948) 10.

het tweede kabinet-De Geer en de enige van de elf ministers van dat kabinet die niet kon worden gehoord, en Anthony van Asch van Wijck, die onder De Geer secretaris-generaal van Algemene Zaken en Financiën was. Het overlijden van vooral de laatste twee personen heeft vermoedelijk bijgedragen aan de zeer negatieve beoordeling door de enquêtecommissie van De Geers houding. Van Kleffens verklaarde in zijn verhoor dat Van Boeyen de minister was die De Geer, zijn CHU-partijgenoot, 'in geestelijke zin het naast stond'. Van Asch van Wijck logeerde tijdens de eerste dagen van de Duitse inval bij De Geer, die hem meenam naar Londen. Tijdens een verhoor zei Wttewaall van Stoetwegen dat ze geloofde dat De Geer en Van Asch van Wijck 'zeer goed met elkaar' waren en verklaarde Van den Tempel dat Van Asch van Wijck 'buitengewoon goed met De Geer' was, 'misschien wel het beste van allen'. In vergelijking met de uitlatingen van hen die wel verhoord zijn zouden Van Boeijen en Van Asch van Wijck derhalve vermoedelijk geneigd zijn relatief gematigde of misschien wel positieve verklaringen over De Geers houding af te leggen.³⁰

Relevanter was de ruime interpretatie van de te onderzoeken onderwerpen die de enquêtecommissie hanteerde. Dit gold voor de diepte en de breedte van het onderzoek. Twee voorbeelden illustreren de breedte. Ten eerste koos de PEC ervoor in haar onderzoek naar de opvattingen omtrent de voortzetting van de oorlog in de vroege Londense periode ook de 'sfeer' te betrekken waarin de ministers in Londen opereerden. Ze verhoorde diverse niet-ministers die 'een beeld hebben kunnen geven van het milieu in Londen', zoals Donker het in het verhoor van Unilever-topman Paul Rijkens uitdrukte. Verscheidene van hen legden in dit verband negatieve verklaringen over De Geer af. Rijkens zei bijvoorbeeld dat er vanaf de eerste oorlogsdagen tot het weggaan van De Geer 'in het algemeen in de hollandse kolonie een grote teneergeslagenheid' bestond. Volgens Rijkens waren er ministers die erover klaagden 'dat er onder de leiding van de heer de Geer zo weinig tot stand gebracht werd, dat hij zelf aarzelde en dat er als gevolg daarvan in het hele Nederlandse apparaat heel weinig moed en gereedheid bestond om besluiten te nemen'.³¹

Ten tweede trok de enquêtecommissie de grenzen van haar onderzoek breed met betrekking tot de houding van De Geer na zijn ontslag. In juli 1948, in haar tweede werkzaamhedenverslag, stelde de PEC dat het allerminst haar bedoeling was en niet op haar weg lag het justitiële onderzoek naar De Geer over te doen. Het was volgens haar ook niet nodig zich te begeven in een beoordeling van de handelingen van De Geer na diens aftreden: 'Het onderwerp van het onderzoek is immers het Regeringsbeleid, niet dat van een minister na diens aftreden. Voor haar is het alleen van belang, hoe oud-Minister de Geer zich tijdens zijn Ministerschap heeft gedragen en hoe daarna het Londense Kabinet, zonder hem, te zijnen aanzien heeft gehandeld en op zijn daden heeft gereageerd.' In de praktijk handelde de PEC echter volstrekt niet overeenkomstig deze uitlating. Ze vroeg verscheidene ministers naar de handelwijze van

---

³⁰ NA, archief-PEC, inv.nr. 923, stenogram verhoor-Van Kleffens op 18 mei 1948, 167; NA, archief-PEC, inv.nr. 919, stenogram van het verhoor van Jan van den Tempel op 20 april 1948, 24-26. De enquêtecommissie noemde Van Tets van Goudriaan in haar eigenlijke verslag een 'belangrijke getuige'. PEC, *Verslag. Deel 2A en B*, 86.

³¹ NA, archief-PEC, inv.nr. 507, stenogram van het verhoor van Paul Rijkens op 14 december 1948, 1-5.

het kabinet met betrekking tot (het proberen te voorkomen van) de terugkeer. Ze deed echter veel meer dan dat. De enquêtecommissie vroeg De Geer of hij nog stond achter het standpunt inzake zijn terugkeer zoals hij dit had uiteengezet in zijn correspondentie met de regering en vroeg verschillende personen die destijds niet minister waren naar de indruk dan wel invloed van De Geers terugkeer (in Engeland). De behandeling van deze twee elementen door de PEC is (goed) verdedigbaar, respectievelijk omdat De Geers terugkeer ook verband hield met het door hem niet uitvoeren van een regeringsopdracht in Nederlands-Indië – De Geer had op basis van de aanvaarding van deze opdracht een uitreisvisum gekregen – en omdat het bij de indruk van zijn terugkeer (ook) ging om de positie van Nederland en zijn regering en daarmee ook de gevolgen van het regeringsbeleid inzake de terugkeer. Veel moeilijker tot niet verdedigbaar is echter haar behandeling van De Geers houding gedurende de bezettingstijd na zijn terugkeer. Zijn terugkeer en het in april 1942 doen verschijnen van zijn brochure *De Synthese in den Oorlog* (hierna: *Synthese*) waren de twee handelingen op grond waarvan De Geer in 1947 strafrechtelijk was veroordeeld. Nadat Donker De Geer richting het einde van zijn tweede verhoor had gevraagd of hij zelf nog iets op te merken had, vertelde De Geer dat hij in 1942 driemaal was bezocht door de onder een pseudoniem opererende Sicherheitsdienst-spion Anton van der Waals en dat hij de eerste keer 'er ingelopen' was. Donker merkte vervolgens op dat De Geer van Van der Waals' intermediair had gebruikgemaakt om *Synthese* naar Engeland te laten overbrengen. Op Donkers vraag antwoordde De Geer dat dit bij het eerste bezoek was gebeurd. Donker had eerder Van Kleffens al gevraagd naar de brochure. Volgens hem wilde De Geer dat Wilhelmina haar sanctie aan de brochure zou verlenen. Na De Geers tweede verhoor zou Donker ook Gerbrandy hiernaar vragen. Deze bevestigde Van Kleffens' woorden en gaf aan dat er 'natuurlijk niet' een antwoord aan De Geer werd gegeven. De Geer had zich tijdens het verhoor kwetsbaar opgesteld, wellicht omdat hij vreesde dat de PEC zijn contact met Van der Waals zou behandelen zonder (ook) hem hierover te horen. '[I]k weet niet', zei hij, 'of u het gewenst vindt, dat ik het [aanroeren van het punt] nu even doe, maar de zaak komt misschien langs andere weg ook bij U aan de orde.'³²

In het eigenlijke verslag plaatste de enquêtecommissie, helemaal aan het einde van het hoofdstuk over De Geers terugkeer, na de vier alinea's met conclusies over het betreffende kabinetsbeleid, als een soort achtervoegsel, nog een tekst van anderhalve pagina. Deze tekst verhaalt onder meer over de bezoeken van Van der Waals en het naar Londen laten overbrengen van *Synthese* en de uitzending door de Regeringsvoorlichtingsdienst over Radio Oranje van een scherpe verklaring naar aanleiding van de verschijning van *Synthese*. Omtrent Van der Waals en *Synthese* zou nog kunnen worden beargumenteerd dat de behandeling hiervan binnen de opdracht viel die de Kamer de PEC had gegeven omdat het hierbij ook ging om de vraag hoe de regering zich verhiel tot een brochure voor de

---

³² HTK 1947-1948, *Bijlagen*, kamerstuknr. 713, ondernr. 2 (21 juli 1948) 10; NA, archief-PEC, inv.nr. 918, stenogram verhoor-De Geer op 15 april 1948, 116-134; PEC, *Verslag. Deel 2A en B*, 213-214, 215-216; NA, archief-PEC, inv.nr. 933, stenogram verhoor-De Geer op 15 september 1948, 30-34 (citatens: respectievelijk 31, 30); NA, archief-PEC, inv.nr. 923, stenogram verhoor-Van Kleffens op 18 mei 1948 174-177; NA, archief-PEC, inv.nr. 940, stenogram verhoor-Gerbrandy op 19 oktober 1948 2-4 (citaat: 4).

verschijning waarvan om koninklijke sanctie was gevraagd. De verhoren van Van Kleffens en Gerbrandy wekken echter niet de indruk dat dit voor het kabinet een kwestie van groot belang was geweest. De Geer kreeg dus volgens Gerbrandy vanzelfsprekend geen antwoord. De link met het regeringsbeleid was dus wel heel dun. Bij een ander element in de tekst was deze link er echter in het geheel niet, namelijk De Geers brief in november 1942 aan Tobie Goedewaagen – een prominente NSB'er die destijds secretaris-generaal van het door het Duitse bezettingsbestuur nieuw ingestelde Departement van Volksvoorlichting en Kunsten was.³³

Donker bracht tijdens De Geers eerste verhoor naar voren dat hij in deze brief had medegedeeld een nieuw kort geschrift te hebben samengesteld en dat aan De Geer was gecommuniceerd dat uitgave voorlopig minder gewenst was – hij ontving de brochure terug. Donker vroeg hem onder meer tweemaal of hij meerdere brochures zou hebben uitgegeven als hij daarvoor toestemming zou hebben gekregen. De Geer gaf tweemaal op deze vraag geen antwoord en zei tweemaal slechts dat hij in de geest van *Synthese* had geschreven. De tekst in het eigenlijke verslag verhaalt ook over de brief aan Goedewaagen. Hierover wordt gesteld dat De Geer 'de bemiddeling van Goedewaagen' ermee inriep 'om verzekerd te zijn van de toelaatbaarheid van het geschrift voor de bezettingsoverheid'. Met deze tekst bracht de PEC dus expliciet een verband tussen De Geer en een *Sicherheitsdienst*-spion (Van der Waals) alsook tussen hem en een prominente NSB'er (Goedewaagen) naar voren, hetgeen zeer schadelijk was voor het beeld van De Geer. De enquêtecommissie is in ieder geval wat betreft de brief aan Goedewaagen buiten de grenzen van haar opdracht getreden. Deze was immers geschreven maanden na de verschijning van *Synthese* en had betrekking op een ander geschrift. Enig verband met het beleid van de Nederlandse regering in Londen legt de tekst hieromtrent ook niet. Het is, ten slotte, zeker in het licht van het gegeven dat De Geer mede is veroordeeld vanwege de publicatie van *Synthese*, zeer kwalijk dat de tekst van de PEC de volgende passage over De Geers eerste verhoor bevat: 'In ieder geval bevestigt de heer de Geer, dat de eerste en de derde en vierde brochure, welke laatste twee wellicht identiek zijn, in de zelfde geest zijn geweest als De Synthese in den Oorlog en dat hij deze tijdens de bezetting zou hebben uitgegeven, indien hij daarvoor toestemming zou hebben gekregen [cursivering KvdA].' Op de tweemaal door Donker gestelde vraag omtrent het tweede, gecursiveerde element van deze zin heeft De Geer namelijk noch tijdens het verhoor zelf noch door middel van het wijzigen van zijn verklaring(en) in het stenogram instemmend gereageerd.³⁴

De diepte schuilt daarin, dat anekdotes een prominente rol in het hier relevante deel van de enquête hebben gespeeld. Hierbij ging het om verhalen en geruchten omtrent belangrijke alsook ogenschijnlijk niet heel belangrijke elementen of details van het regeringsbeleid of zelfs zaken die als privé-aangelegenheden kunnen worden beschouwd. Dat anekdotes deze rol innamen, kan worden verklaard

---

³³ PEC, *Verslag. Deel 2A en B*, 227-228.

³⁴ NA, archief-PEC, inv.nr. 918, stenogram verhoor-De Geer op 15 april 1948, 134-144; PEC, *Verslag. Deel 2A en B*, 227-228 (citaten: 227).

door een combinatie van twee elementen. Een eerste verklaring luidt dat de enquêtecommissie een zekere 'verificatiedrang' leek te hebben – een neiging om verhalen en geruchten die ze, bijvoorbeeld in het strafdossier-De Geer, was tegengekomen op hun waarheidsgehalte te toetsen. Aan vele ministers vroeg de PEC in de eerste ronde van de verhoren bijvoorbeeld of het klopte dat minister van Koloniën Charles Welter in de eerste maanden in Londen een toast zou hebben uitgebracht op 'de grote staatsman Pétain', eerst premier en later het dictatoriale staatshoofd van Frankrijk. De enquêtecommissie had dit verhaal aangetroffen in het proces-verbaal van het in het kader van de strafzaak-De Geer afgenomen verhoor van Van Blankenstein. Deze had dit, aldus de PEC, verteld ter illustratie van 'bepaalde defaitistische stromingen en uitingen' in de vroege Londense periode. De enquêtecommissie meende daarom vermoedelijk dat zij er goed aan deed deze uitlating te betrekken in haar onderzoek naar de opvattingen ten aanzien van de voortzetting van de oorlog. Geen van de hiernaar gevraagde ministers verklaarde positief dat het verhaal op waarheid berustte.³⁵

Welter bekritiseerde deze handelwijze van de commissie. Hij achtte het 'beneden de standing van het onderzoek, om dergelijke futiliteiten en roddelarijen' erin te betrekken. Donker stelde dat het voor de betrokkene 'niet prettig' zou zijn indien de PEC zou besluiten dergelijke zaken te laten gaan – deze zouden dan op den duur publiek bekend worden, 'zonder mogelijkheid van tegenspraak of rechtzetting', zo voegde Donker achteraf in het stenogram toe. Welter vroeg zich hardop af of de PEC niet tegen iemand die 'dergelijke praatjes' verkocht diende te zeggen dat ze met 'dergelijke privé-praatjes' niets te maken had. Donker meende echter dat de (vermeende) toast op Pétain wel degelijk een politieke kwestie en geen privé-kwestie was. Welter verklaarde er niet de minste prijs op te hebben gesteld dat de PEC boven water had gehaald dat het verhaal uit de zoveelste hand kwam en er geen directe getuigenverklaring over bestond – 'integendeel'. Wittewaall van Stoetwegen zei vervolgens: 'Wij wel. Wij hebben graag dat dergelijke zaken zoveel mogelijk uit de wereld worden geholpen.'³⁶

Een tweede verklaring is dat gehoord tijdens de verhoren zelf anekdotes naar voren hebben gebracht. De politieke verhoren behelsden daarmee niet enkel droge gesprekken over beleidskwesties, maar bevatten eveneens beeldende verhalen over voorvallen uit het verleden. De Jong merkte in zijn rede al op dat ons door de verhoren 'telkens weer historische beelden voor de geest werden gesteld van zeldzaam indringende kracht'. Getuigen voelden blijkbaar de ruimte om dergelijke verhalen te vertellen en namen deze ook; de PEC, op haar beurt, bood hen deze ruimte: ze kapte hen niet af. Wat was de impact van deze praktijk op de uitkomst van de enquête voor wat betreft De Geer? Deze vraag zal door middel van een analyse van een viertal voorbeelden worden beantwoord. Het voormalige katholieke

---

³⁵ NA, archief-PEC, inv.nr. 916, stenogram verhoor-Bolkestein op 13 april 1948, 56-57; NA, archief-PEC, inv.nr. 916, stenogram verhoor-Dijxhoorn op 13 april 1948, 63; NA, archief-PEC, inv.nr. 917, stenogram verhoor-Albarda op 14 april 1948, 49; NA, archief-PEC, inv.nr. 917, stenogram verhoor-Welter op 14 april 1948, 26; NA, archief-PEC, inv.nr. 918, stenogram verhoor-De Geer op 15 april 1948, 93-95 (citaten: 93), NA, archief-PEC, inv.nr. 923, stenogram verhoor-Van Kleffens op 18 mei 1948, 140-141; NA, archief-PEC, inv.nr. 924, stenogram verhoor-Steenberghe op 19 mei 1948, 101-102.

³⁶ NA, archief-PEC, inv.nr. 932, stenogram verhoor-Welter op 14 september 1948, 7-13 (citaten: 8, 10, 13).

Kamerlid Theodoor Schaepman verklaarde, ten eerste, gevraagd of hij de indruk had dat hij in Londen niet erg welkom was, dat de opvatting van de ministers ten aanzien van de oorlog botste met die van Wilhelmina en dat De Geer in de zomer van 1940 in Londen tegen hem – die terug naar Nederland wilde gaan – het volgende had gezegd: 'Mijnheer, ik begrijp niet, wat U wil. U wilt nu teruggaan, maar waar maakt u zich druk over. Als U over Portugal teruggaat, dan maak ik mij sterk, dat ik U van het station afhaal. Dat ik eerder in Nederland ben.' 'Dus de terugkeer zat hem toen toch ook al in het hoofd?' vroeg Wittewaall van Stoetwegen. Volgens Schaepman stelde De Geer zich voor dat er een soort vrede zou worden getekend. Hij zei dat hij de indruk had gehad dat De Geer meende dat Nederland maar zelfstandig vrede met Duitsland moest sluiten en toen Donker Schaepman vroeg of De Geer hem dat met zoveel woorden gezegd had, antwoordde Schaepman dat hij het woord 'vrede' niet had gebruikt, maar wel dit had gezegd: 'Het is afgelopen en ik haal U af aan het station van het Staatsspoor. Als U die reis om maakt, dan doet U er veel langer over.'¹³⁷

Het tweede voorbeeld betreft Gerbrandy. Toen Donker hem tijdens zijn eerste verhoor vroeg hoe De Geer in de zomer van 1940 in Londen het houden van besprekingen omtrent (de mogelijkheid van) een compromis voor zich zag, vertelde Gerbrandy echter dat één beeld hem altijd bij bleef, namelijk 'dat de heer de Geer een vliegtuig wilde sturen en dat daarover in de Ministerraad bij enkelen nogal verontwaardiging over kwam [...]. Toen is plotseling aan dit gehele debat een einde gekomen door de nuchtere opmerking van van Kleffens: dacht jij, de Geer, dat de Engelsen je dáárvoor een vliegtuig ter beschikking zouden stellen? Door die vraag', besloot Gerbrandy de vertelling, 'was het uit en was de onzin van het voorstel gedemonstreerd.'¹³⁸

Gevraagd naar de reden van De Geers aftreden, verklaarde Van Kleffens, ten derde, dat deze eigenlijk een te wankele figuur was en dat er allerlei dingen waren die hem langzamerhand in die overtuiging waren gaan sterken. 'Er moest b.v. een verdragje met Engeland over een monetaire kwestie worden getekend en hij verloor onderweg niet alleen het verdragje, maar de gehele portefeuille, waarin o.a. stond waar hij wezen moest. Toen is hij overal in White Hall gaan navragen: Ik moet een verdragje tekenen; weet u, waar ik moet zijn? Toen dacht men: Die man is niet helemaal compos mentis.'¹³⁹

Het vierde voorbeeld betreft een door Dijkhoorn vertelde korte anekdote. Gevraagd in zijn eerste verhoor om een algemeen exposé over de daden, problemen en besluiten van de regering in de meidagen van 1940, verklaarde deze tegenover de enquêtecommissie dat De Geer tijdens de ministerraadsvergadering in de ochtend van 13 mei 1940 – de dag van het vertrek van de koningin en het kabinet – de leiding volkomen kwijt was. Volgens de voormalige minister van Defensie was hij uitermate zenuwachtig, 'hetgeen tot uiting kwam in de wijze waarop hij iemand trachtte op te bellen. Zenuwachtig zat hij maar aan het cijferrad te draaien.'¹⁴⁰

---

³⁷ De Jong, 'De verslagen', 33; NA, archief-PEC, inv.nr. 920, stenogram van het verhoor van Theodoor Schaepman op 21 april 1948, 4-5.

³⁸ NA, archief-PEC, inv.nr. 917, stenogram verhoor-Gerbrandy op 14 april 1948, 64-66 (citaat: 65-66).

³⁹ NA, archief-PEC, inv.nr. 923, stenogram verhoor-Van Kleffens op 18 mei 1948, 157-158.

⁴⁰ NA, archief-PEC, inv.nr. 916, stenogram verhoor-Dijkhoorn op 13 april 1948, 34-41 (citaat: 38).

De verificatiedrang van de enquêtecommissie bleek in deze gevallen zeer beperkt en selectief. Het functioneren van de PEC hieromtrent kan op twee niveaus worden bekeken. De eerste dimensie betreft het al dan niet stellen van bronkritische vragen aan de verteller. In het geval van Schaepmans anekdote stelde de enquêtecommissie verschillende vragen. Deze waren echter niet zozeer bronkritisch van aard, als wel (hoofdzakelijk) gericht op de inhoud(elijke) betekenis van de anekdote. Ten aanzien van de drie andere anekdotes stelde de PEC tijdens de betreffende verhoren (eveneens) geen enkele bronkritische vraag. De enquêtecommissie leek deze verhalen van de gehoorde over De Geer over het algemeen kritiekloos te aanvaarden.⁴¹

De tweede dimensie betreft het door de PEC voorleggen van de anekdotes aan de personen op wie deze betrekking hadden. Tegenover Gerbrandy verklaarde Donker op (haast) gediensstige, onderdanige toon dat hij 'er altijd prijs' op stelde bij een tweede ronde van verhoren 'mededeling te doen van al die dingen', waarvan hij 'maar enigermate' kon 'veronderstellen' dat zij voor hem 'van enig belang zouden kunnen zijn'. Tegenover De Geer kwam hiervan in de praktijk in ieder geval ten aanzien van de genoemde anekdotes echter zeer weinig terecht. Tijdens diens tweede verhoor legde de PEC De Geer Schaepmans eerste hierboven vermelde versie van zijn anekdote voor. In de gepubliceerde weergaven van de verhoren zijn Schaepmans anekdote en De Geers ontkenning te lezen. In haar eigenlijke verslag heeft de enquêtecommissie echter de tweede hierboven vermelde versie van Schaepmans anekdote wel en De Geers ontkenning van zijn verhaal niet opgenomen. De PEC heeft bovendien de drie andere anekdotes niet eens aan De Geer voorgelegd tijdens zijn tweede verhoor. Deze werden allemaal gepubliceerd als onderdelen van de weergaven van de verhoren. De enquêtecommissie nam daarnaast de anekdote over het vliegtuig op in haar eigenlijke verslag.⁴²

Dat de enquêtecommissie De Geer deze anekdotes niet voorlegde in zijn tweede verhoor is in het bijzonder problematisch in het licht van het besloten karakter van de verhoren – pers en publiek waren niet welkom – waarop later in dit hoofdstuk nader wordt ingegaan. Voor nu volstaat de constatering dat De Geer voorafgaand aan de publicatie van het enquêteverslag en dus ook voorafgaand aan zijn verhoren niet via media of door middel van eigen aanwezigheid kennis kon nemen van hetgeen andere gehoorde tijdens hun verhoren over hem hadden verklaard. Wat betreft het hebben van de gelegenheid te reageren op dergelijke uitlatingen was De Geer dus overgeleverd aan de mededeelzaamheid van de enquêtecommissie.

De gehoorde vertelden de anekdotes niet zomaar. Wat betreft de discussiesituatie was er steeds sprake van een gelegenheidssituatie: het ging om een beoordeling van de houding van De Geer. De gehoorde zetten de anekdotes in als voorbeeldargumenten ter ondersteuning van hun standpunten en

---

⁴¹ NA, archief-PEC, inv.nr. 920, stenogram verhoor-Schaepman op 21 april 1948, 4-5.

⁴² NA, archief-PEC, inv.nr. 940, stenogram verhoor-Gerbrandy op 19 oktober 1948, 53-55; NA, archief-PEC, inv.nr. 933, stenogram verhoor-De Geer op 15 september 1948, 22-26; PEC, Verslag, Deel 2C, 592 (ontkenning door De Geer), 178 (anekdote van Schaepman), 143 (anekdote van Gerbrandy), 301 (anekdote van Van Kleffens), 89 (anekdote van Dijkhoorn); PEC, *Verslag. Deel 2A en B*, 178 (anekdote van Schaepman), 175-176 (anekdote van Gerbrandy).

brachten deze anekdotes hierbij stilistisch als evidenties: ze gaven indringende beschrijvingen van voorvallen door het schetsen van concrete en dramatische beelden. Schaepman gebruikte zijn evidentie over De Geers (vermeende) uitspraken omtrent het hem ophalen van het station als voorbeeld ter ondersteuning van zijn standpunt dat De Geer een defaitist was. Gerbrandy hanteerde de evidentie omtrent Van Kleffens opmerking in de ministerraad over het vliegtuig op zijn beurt als voorbeeld waarmee hij het standpunt onderbouwde dat De Geer de oorlogstoestand niet begreep. Van Kleffens en Dijkhoorn zetten de evidenties omtrent het verdragje en het draaien aan het cijferrad in als voorbeelden ter ondersteuning van hun opvatting dat De Geer geestelijk niet geschikt was voor het minister-presidentschap (in oorlogstijd).

Alle vier evidenties bezaten een grote overtuigingskracht, die in ten minste twee factoren schuilt. Een eerste, meer algemene factor betreft het *ethos* van de sprekers, oftewel het gezag dat het publiek aan hen toeschrijft. Dit punt is vooral van belang met betrekking tot Dijkhoorn, Van Kleffens en Gerbrandy. Het publiek – de enquêtemissie – wist tijdens het verhoor van Dijkhoorn een gewezen minister van Defensie tegenover zich. Bij de verhoren van Gerbrandy en Van Kleffens vond de PEC zich terug tegenover de mannen die respectievelijk bijna de hele bezettingsperiode minister-president en de gehele bezettingstijd minister van Buitenlandse Zaken waren geweest – oftewel de twee belangrijkste Nederlandse bewindslieden tijdens de Tweede Wereldoorlog. Waarschijnlijk schreef de enquêtemissie deze drie sprekers – en dan met name Gerbrandy en Van Kleffens – een groot gezag toe, op de deelindrukken deskundigheid, eerlijkheid en ook welgezindheid: Van Kleffens en Dijkhoorn waren partijloos; Gerbrandy was in tegenstelling tot de betreffende commissieleden lid van de ARP, maar had zich volgens het publiek vermoedelijk dusdanig lang ingezet voor het algemene belang van Nederland dat het hem ook op dit punt groot gezag toeschreef. Deze autoriteit van de sprekers heeft de overtuigingskracht van de anekdotes alsook van hun betogen in algemene zin vergroot.⁴³

Een tweede belangrijke factor vormt de passendheid van de evidenties. Alle vier evidenties hebben een referentiële functie. Ze verstrekken namelijk op de eerste plaats informatie over de werkelijkheid – over het onderwerp waarop ze betrekking hebben. Volgens Braet worden met referentiële figuren uitspraken over een zaak gedaan, maar juist geen objectieve; de sprekers zullen het pogen te verbergen, maar de uitspraken zijn subjectief of partijdig. Dit gaat voor alle beschreven evidenties op: de sprekers deden uitspraken over een zaak, maar gaven een subjectieve, gekleurde voorstelling hiervan. Hun keuze voor een stijltechniek met een referentiële functie sloot zeer goed aan bij de communicatie- en discussiesituatie waarin zij zich bevonden: zij bevonden zich in een verhoor in het kader van de parlementaire enquêtemissie, dus zij dienden zich in hun uitspraken zoveel mogelijk te richten op (het geven van informatie over) het onderwerp. Tegelijkertijd poogden zij in het verhoor het publiek – de enquêtemissie – van de juistheid van hun persoonlijke opvattingen over de

---

⁴³ Voor de samenstelling van de Nederlandse kabinetten tijdens de bezetting, zie Van Iterson, *Parlement en Kiezer. Jaarboekje 1946/1947*, 17-18.

houding van De Geer te overtuigen. Zij lieten derhalve hun persoonlijke visies doorschemeren in hun uitspraken waarmee zij een persoonlijk gekleurde, subjectieve voorstelling van zaken gaven.⁴⁴

Braet stelt dat referentiële figuren het liefst nog meer doen dan enkel het geven van een gekleurde voorstelling van zaken: ze stellen de zaken graag zo indringend voor dat ze het publiek niet slechts eenzijdig 'informerend', maar ook emotioneel raken. Volgens Braet leent de evidentie, samen met de amplificatie, zich hier het beste voor en laat de evidentie zich goed toepassen binnen de argumentatie van een betoog – een dergelijke toepassing is in zijn optiek nog vaak zichtbaar in levendige discussies over politieke en maatschappelijke kwesties. Met een evidentie, aldus Braet, kunnen sprekers de zakelijke kern van hun argumentatie op een zeer pakkende wijze verwoorden. Juist in de communicatiesituatie waarin de sprekers zich bevonden was hun gebruik van de evidentie in het bijzonder overtuigend: juist in een periode zo kort na de Tweede Wereldoorlog, waarin de emoties van die tijd bij het publiek zich vermoedelijk nog vlak onder de oppervlakte bevonden, was het gebruik van vertellingen over de oorlogsperiode die zoveel (zeer) indringende situaties en beelden heeft opgeleverd bijzonder pakkend en daarmee overtuigend. Dijkhoorns argument voor zijn standpunt dat De Geer niet geschikt was als minister-president in oorlogstijd op te treden kwam er in de zakelijke kern op neer dat de persoon De Geer niet stabiel genoeg was of te wankel was. Dijkhoorn had dit met zoveel woorden kunnen zeggen. Veel pakkender was echter zijn gebruik van de evidentie over De Geer en het draaien aan het cijferblad, die bij het publiek mogelijk aan de chaos van de meidagen van 1940 verbonden gedachten en gevoelens opriep.⁴⁵

De enquêtecommissie heeft in haar eigenlijke verslag ervan blijk gegeven zelf alle standpunten ten ondersteuning waarvan de evidenties dienden – De Geer was een defaitist, hij begreep de oorlogssituatie niet, hij was niet geschikt voor het minister-presidentschap in oorlogstijd – (min of meer) te onderschrijven, al drukte ze zich niet met (al) deze termen uit. De hierboven beschreven overtuigingskracht van de evidenties dient als een verklaring hiervoor. Het ethos van de sprekers en de pakkendheid van de evidenties vormen daarnaast verklaringen voor het door de PEC over het algemeen kritiekloos aanvaarden van de anekdotes. Door het opnemen van de evidenties van Schaepman en Gerbrandy eigende de enquêtecommissie zich deze anekdotes bovendien als het ware toe en dienden ze (ook) ter ondersteuning van haar eigen betoog. Vóór Gerbrandy had Bolkestein ook tijdens een verhoor verteld over een (vermeende) uitlating van Van Kleffens tegenover De Geer omtrent de beschikbaarstelling van een vliegtuig. De enquêtecommissie eigende zich dit element zelfs toe in het verhoor van Van Kleffens. Nadat deze op Donkers vraag of hij het zo zag dat De Geer 'het beroemde voorstel [...] om tot een compromis met Hitler te komen' zelfs had willen doen zonder medewerking of medeweten van de Engelsen had geantwoord dat dit het geval was en dat het De Geer ontging dat men niet een dergelijke stap doet zonder deze eerst met de bondgenoot te hebben besproken, vroeg Donker:

---

⁴⁴ Braet, *Retorische kritiek*, 121-123, 128-131.

⁴⁵ Braet, *Retorische kritiek*, 128-130.

'En dat hij ook dacht dat de Engelsen daartoe desnoods een vliegtuig voor hem ter beschikking zouden stellen?' Van Kleffens antwoordde bevestigend en gaf aan dat dat 'misschien wel het meest frappante staaltje van zijn totaal niet-begrijpen van de situatie' was. Van Kleffens hoefde aldus de anekdote over zijn eigen (vermeende) uitlating in de ministerraad niet eens zelf naar voren te brengen als voorbeeldargument ter ondersteuning van zijn standpunt over het door De Geer niet begrijpen van de oorlogssituatie – hij hoefde slechts de voorzet die de enquêtecommissie hem gaf in te koppen.⁴⁶

De keuze van de enquêtecommissie voor breedte en diepte is opvallend in het licht van de enorme opdracht die de Kamer haar gegeven had en de tijdsdruk waaronder ze bij het uitvoeren hiervan werkte. Waarom koos ze er dan toch voor haar onderzoek aldus vorm te geven? Hiervoor kunnen ten minste vier mogelijke (gedeeltelijke) verklaringen worden aangevoerd. Ten eerste is het niet uitgesloten dat persoonlijke (negatieve) gevoelens van commissieleden ten aanzien van De Geer, bijvoorbeeld bij Donker, een rol hebben gespeeld bij de vormgeving van de reikwijdte van het onderzoek. Voorzichtigheid hieromtrent is echter zonder meer geboden, aangezien expliciet bewijs hiervoor in dit scriptieonderzoek niet is aangetroffen. Uit Donkers uitspraak omtrent het volgens hem politieke karakter van de (vermeende) dronk op Pétain, ten tweede, worden afgeleid dat de enquêtecommissie het begrip 'politiek' ruim interpreteerde en daarmee ook een brede opvatting koesterde van hetgeen voor haar onderzoek relevant was of kon zijn. Dat anekdotes een niet onbelangrijke rol speelden in de verhoren, kan in ieder geval (mede) door dit gegeven worden verklaard. Ten derde bracht De Jong tijdens zijn verhoor uit zichzelf naar voren dat er in Londen sprake was geweest van een 'zeer onharmonisch' samengestelde groep Nederlanders, van wie velen in emotionele conflicten en moeilijkheden hadden verkeerd. Mensen waren volgens hem 'zeer overdreven gespannen en geïrriteerd' tegenover elkaar. De Jong meende dat deze psychologische achtergrond een factor vormde 'die degene, die een oordeel over dat beleid wil vellen, niet uit het oog mag verliezen'. Direct na een weergave van dit gedeelte van dit verhoor schreef de enquêtecommissie in haar eigenlijke verslag dat ze bij haar onderzoek naar de staatkundige gebeurtenissen in Londen 'dan ook' had gemeend deze niet los te mogen maken van de toenmalige omstandigheden en sfeer aldaar. Hieruit kan worden geconcludeerd dat de PEC de Londense sfeer in haar onderzoek betrok omdat ze meende dat ze hierdoor een scherper beeld zou kunnen verkrijgen van het Londense regeringsbeleid. Ten vierde beschikte de enquêtecommissie over het gehele dossier van de strafzaak-De Geer. Reeds in haar eerste vergadering kwam ter sprake dat ze 'onverwijld' de minister van Justitie om toezending hiervan zou vragen. In het eigenlijke verslag schreef ze over 'een dankbaar gebruik' van 'het bij het justitiële vooronderzoek zo voortreffelijk samengestelde dossier'. Diverse keren refereerde de PEC tijdens verhoren expliciet aan stukken die ze in het dossier had aangetroffen. Meerdere onderdelen van het eigenlijke verslag begon de enquêtecommissie met een expliciete verwijzing naar een verklaring of meerdere verklaringen die was of waren afgelegd in het

---

⁴⁶ PEC, *Verslag, Deel 2A en B*, 108-110, 152-156, 159, 190-191, 208-209, 262; NA, archief-PEC, inv.nr. 916, stenogram verhoor-Bolkestein op 13 april 1948, 44-45; NA, archief-PEC, inv.nr. 923, stenogram verhoor-Van Kleffens op 18 mei 1948, 136-138.

kader van het vooronderzoek in de strafzaak. De verklaring van Van Blankenstein over de (vermeende) dronk van Welter op Pétain had ze aangetroffen in het dossier; diverse gegevens met betrekking tot De Geers geschriften van ná zijn terugkeer – waaronder bijvoorbeeld omtrent De Geers brief aan Goedewaagen – ontleende ze (zeer) waarschijnlijk aan het dossier. Het dossier vormde dus voor de enquêtecommissie een belangrijke bron. Het beschikken over deze bron stelde haar in staat haar onderzoek te verbreden en te verdiepen.⁴⁷

Uit de analyse van de anekdotes bleek reeds de importantie van het besloten karakter van de verhoren. Alle verhoren die de PEC afnam vonden plaats achter gesloten deuren. Pers en publiek waren hierbij niet welkom. Slechts de commissieleden zelf, de gehoorde en leden van het ondersteunende personeel van de enquêtecommissie mochten hierbij aanwezig zijn. Dit was het resultaat van een eigen keuze van de enquêtecommissie. Tijdens haar eerste vergadering in november 1947 besprak ze dit thema. Blijkens de notulen meende de PEC allereerst dat de toenmalige enquêwet zich hieromtrent niet uitliet. Dit klopt: deze enquêwet – alsook de nieuwe, (vrij ingrijpend) gewijzigde enquêwet die op 10 april 1948 in werking trad en derhalve tijdens de politieke verhoren van kracht was – bevatte geen enkele bepaling die expliciet aangaf dat de verhoren openbaar dan wel besloten dienden plaats te vinden. Volgens de enquêtecommissie ging artikel 162 van het RvO er 'echter' van uit, dat de verslagen van de verhoren tegelijk met of na het verslag van de commissie zouden worden gepubliceerd. De enquêtecommissie doelde ongetwijfeld op het derde lid van dat artikel, dat als volgt luidde: 'De processen-verbaal der verhooren worden openbaar gemaakt, tenzij de Kamer daaromtrent anders beslist. De Kamer kan ook de openbaarmaking van andere stukken van het onderzoek bevelen.'⁴⁸

---

⁴⁷ NA, archief-PEC, inv.nr. 929, stenogram van het verhoor van Loe de Jong op 30 juni 1948, 51-58 (citaten: 54, 55); PEC, *Verslag. Deel 2A en B*, 8, 154, 166-167, 169-171 (citaten: respectievelijk 154, 8); NA, archief-PEC, inv.nr. 1, notulen van de eerste vergadering op 18 november 1947, 2. Voor voorbeelden van het door de PEC tijdens verhoren refereren aan (het raadplegen van) documenten die ze in het strafdossier-De Geer had aangetroffen, zie NA, archief-PEC, inv.nr. 917, stenogram verhoor-Gerbrandy op 14 april 1948, 71, 75, 85-87; NA, archief-PEC, inv.nr. 918, stenogram verhoor-De Geer op 15 april 1948, 93, 110, 136-137; NA, archief-PEC, inv.nr. 919, stenogram verhoor-Van den Tempel op 20 april 1948, 21-22.

⁴⁸ NA, archief-PEC, inv.nr. 1, notulen van de eerste vergadering op 18 november 1948, 1; *Staatsblad van het Koninkrijk der Nederlanden* (hierna: *Staatsblad*) 1850, nummer 45; *Staatsblad* 1887, nummer 265; *Staatsblad* 1918, nummer 514; *Staatsblad* 1948, nummer I 106; NA, archief-PEC, inv.nr. 83, algemene bijlage 1: enquêwet zoals zij na de laatste wijziging (18 maart 1948) luidt; A.H.M. Dölle, *Het recht van parlementaire enquête* (Groningen 1985) 46-53; F.K. van Iterson, *Parlement en Kiezer. Jaarboekje 1947/48 (31ste Jaargang)* (Den Haag 1947) 301 (citaat Reglement van Orde). In haar vergadering op 26 januari 1949 besloot de enquêtecommissie er geen bezwaar tegen te hebben dat een lid uit de commissie van deskundigen die haar bijstond bij haar verhoren aanwezig zou zijn. Indien van deze aanwezigheid daadwerkelijk sprake zou zijn geweest, zou dit een uitzondering vormen op hetgeen aan het begin van deze alinea is gesteld. De relevantie hiervan voor wat betreft de in deze scriptie centraal staande 'politieke' verhoren zou in ieder geval zeer gering tot volledig afwezig zijn, daar de enquêtecommissie ná deze datum nog slechts één 'politiek' verhoor afnam, namelijk bij Hanns Albin Rauter op 9 februari 1949. Uit de notulen van de vergadering van 11 november 1948 blijkt daarnaast dat de betreffende commissie van deskundigen de PEC hielp met voorlichting omtrent technische materie inzake (het werk van) de inlichtingendiensten. Tevens is (wellicht hierom) in het onderzoek dat in het kader van deze scriptie is verricht geen bronmateriaal aangetroffen waaruit blijkt dat (een lid van) deze commissie van deskundigen daadwerkelijk bij een verhoor aanwezig is geweest. NA, archief-PEC, inv.nr. 2, notulen van de eenenvijftigste vergadering op 26 januari 1949, 1; NA, archief-PEC, inv.nr. 508, stenogram van het verhoor van Hanns Albin Rauter op 9 februari 1949; NA-archief-PEC, inv.nr. 2, notulen van de eenendertigste vergadering op 11 november 1948, 1.

Het woord 'echter' impliceert dat de enquêtecommissie meende dat haar interpretatie van artikel 162, in tegenstelling tot de enquêtewet, wél implicaties had met betrekking tot de openbaarheid van de verhoren. Het pas na afloop van de enquête publiceren van de verslagen van de verhoren hoeft echter geenszins per definitie te betekenen dat de betreffende verhoren achter gesloten deuren zouden moeten hebben plaatsgevonden. Bij in ieder geval verschillende van de latere parlementaire enquêtes zijn na afloop van het onderzoek verslagen van openbare verhoren gepubliceerd. De volgende zin in de notulen, 'Openbaarheid der verhoren zou grote bezwaren meebrengen, vooral omdat het publiek en de pers dan als het ware zouden gaan moeten procederen', impliceert dat het vraagstuk voor de enquêtecommissie geen gelopen koers was. Als ze zou hebben gemeend dat de bestaande voorschriften haar verplichtten de verhoren al dan niet achter gesloten deuren af te nemen, zou het voor haar immers zinloos en tijdverspillend zijn geweest de bezwaren van openbaarheid van de verhoren nog te bediscussiëren. Hoewel de notulen niet expliciet vermelden dat de PEC toen besloot de verhoren in beslotenheid af te nemen, impliceert het vervolg van de verslaglegging van de vergadering dat ze dit wel degelijk deed. De notulen stellen namelijk vervolgens dat de enquêtecommissie het echter nodig achtte dat de openbare mening op de een of andere wijze van de enquête op de hoogte zou blijven en dat dit volgens de PEC zou kunnen worden bereikt. Hiermee was het vergaderpunt afgerond en de vraag of de verhoren al dan niet openbaar dienden te zijn kwam tijdens de vergaderingen gedurende de voor dit onderzoek relevante periode blijkens de notulen niet meer ter sprake.⁴⁹

Artikel 162 van het RvO betekende dus dat de Kamer de bevoegdheid had ertoe te besluiten dat de tekstuele weergaven van de verhoren niet openbaar zouden worden gemaakt. Mocht de Kamer om wat voor reden dan ook hebben gewild dat de inhoud van de verhoren niet zou worden geopenbaard, dan zou het onwenselijk zijn geweest indien de enquêtecommissie reeds daarvóór zou hebben besloten de verhoren in het openbaar af te nemen en daartoe zou zijn overgegaan. Indien de enquêtecommissie de verhoren in het openbaar zou hebben willen afnemen, zou het aldus uit hoofde van dit artikel gepast zijn geweest dat ze dit verlangen aan de rest van de Kamer zou voorleggen. De Kamer als geheel zou dan hebben kunnen discussiëren en besluiten over openbaarheid van verhoren en openbaarmaking van tekstuele weergaven hiervan.

Indien de PEC de verhoren op openbare wijze wilde afnemen en de Kamer zou hiermee akkoord zijn gegaan, dan had ze direct kunnen overgaan tot het afnemen van verhoren in aanwezigheid van pers en publiek. Er zou geen wijziging van wet- of regelgeving vereist zijn geweest: met deze praktijk zou

---

⁴⁹ NA, archief-PEC, inv.nr. 1, notulen van de eerste vergadering op 18 november 1948, 1-2 (citaat: 1). Voor voorbeelden van na afloop van het onderzoek gepubliceerde verslagen van openbare verhoren die zijn gehouden in het kader van twee latere parlementaire enquêtes, te weten de parlementaire enquête opsporingsmethoden en de parlementaire enquête vliegkamp Bijlmermeer, zie respectievelijk *HTK 1995-1996, Bijlagen*, kamerstuknummer 24072, ondernr. 13; *HTK 1998-1999, Bijlagen*, kamerstuknummer 26241, ondernr. 11.

ze tegen geen enkel voorschrift indruisen – er was immers geen enkele op haar werk van toepassing zijnde bepaling die zich expliciet tegen het in het openbaar afnemen van verhoren verzette. De enquêtecommissie koos er echter voor de vlucht naar voren te nemen en in haar eerste vergadering ertoe te besluiten dat ze de verhoren niet in het openbaar zou afnemen. Zodoende hoefde ze ook niet bij de rest van de Kamer aan te kloppen alvorens met het afnemen van verhoren te beginnen. Pas in haar vergadering van 28 oktober 1948 sprak de enquêtecommissie uit dat het in haar optiek om praktische redenen aanbeveling zou verdienen dat aan de Kamer als geheel zou worden voorgesteld de PEC te machtigen zelf omtrent openbaarmaking van de verhoren alsook van de bijlagen te beslissen. In haar vergadering op 14 december 1948 stelde ze een brief aan de Kamervoorzitter hierover vast en drie dagen later besloot de Kamer, op voorstel van de Kamervoorzitter, de enquêtecommissie deze machtiging te verlenen.⁵⁰

Wat waren de gevolgen van deze handelwijze? Allereerst zorgde de beslotenheid dus ervoor dat gehoorde voor wat betreft de mogelijkheid om te reageren op uitlatingen die door andere gehoorde tijdens hun verhoren waren gedaan in principe aan de mededeelzaamheid van de enquêtecommissie waren overgeleverd. Nog significanter is dat de beslotenheid een zinvolle en daarmee betekenisvolle praktijk van het wijzigen van de stenogrammen faciliteerde. Ook bij openbare verhoren zou het voor de PEC mogelijk zijn geweest zichzelf en de gehoorde na afloop van de verhoren de ruimte te verschaffen substantiële stilistische alsook inhoudelijke wijzigingen aan te brengen. Een dergelijke praktijk zou in dat geval echter zinloos zijn geweest. Aangepaste en geschrapte uitlatingen zouden reeds kunnen zijn waargenomen door publiek en pers, die vervolgens ook het fictionele karakter van toegevoegde uitspraken zouden kunnen onderkennen.

Waarom maakte de enquêtecommissie deze keuze? De keuze lijkt te kunnen worden verklaard door een verlangen harerzijds om maatschappelijke destabilisatie te voorkomen. De Tweede Wereldoorlog, die tegenstellingen in de samenleving had uitvergroot en veel en sterke emoties had opgewekt, was nog maar enkele jaren achter de rug. De PEC-leden waren zich er zeer waarschijnlijk van bewust dat diverse onderwerpen die zij in de verhoren zouden aansnijden – zoals mogelijkerwijs het vertrek van koningin en kabinet naar Engeland en de terugkeer van De Geer – een zodanig controversieel karakter hadden dat een gesprek hierover onvermijdelijk (sterke) emoties zou oproepen bij de daarbij aanwezigen. Waarschijnlijk niet slechts met het oog op de kwaliteit van haar onderzoek, maar vooral ook met het oog op de stabiliteit van de samenleving in jaren van wederopbouw gaf de enquêtecommissie er de voorkeur aan de gehoorde achter gesloten deuren hun verhaal te laten doen. Waar het bij het spreken over bepaalde gevoelige onderwerpen voor deze personen zelf achter gesloten deuren reeds moeilijk zou kunnen zijn geweest de emoties de baas te blijven, zou de aanwezigheid van pers en publiek bij de verhoren mogelijkerwijs uit tegengestelde gevoelens voortvloeiende reacties of

---

⁵⁰ NA, archief-PEC, inv.nr. 2, notulen van de dertigste vergadering op 28 oktober 1948, 4; NA, archief-PEC, inv.nr. 2, notulen van de veertigste vergadering op 14 december 1948, 1; *HTK 1948-1949* (17 december 1948) 755-756.

zelfs confrontaties met zich mee hebben kunnen brengen. Precies de vrees voor dit 'procederen' en de ontwrichtende gevolgen hiervan lijkt bij de keuze voor beslotenheid een doorslaggevende rol te hebben gespeeld.

Het enquêtebesluit bevat geen enkele passage die zich expliciet richt op de rol van koningin Wilhelmina in de enquête. Ten aanzien van Wilhelmina's rol in het regeringsbeleid legde de enquêtecommissie zichzelf bij haar onderzoek grote beperkingen op. De bronkritiek ten aanzien van het enquêteverslag die in de literatuur over de houding van koningin en kabinet in de eerste oorlogsmaanden (met afstand) het vaakst voorkomt betreft haar handelwijze ten aanzien van het staatshoofd. Over het algemeen komt deze kritiek erop neer dat de enquêtecommissie in haar onderzoek de rol van de koningin buiten beschouwing heeft gelaten en dat het enquêteverslag daarom geen accuraat historisch beeld geeft van de politieke verhoudingen en de totstandkoming van politieke besluiten. De auteurs hebben echter de wijze waarop de PEC in de praktijk van haar onderzoek en in het bijzonder van de verhoren in dit opzicht handelde niet (diepgaand) onderzocht. Bij de mededeling dat de PEC uitlatingen van gehoorde omtrent (de rol van) Wilhelmina uit de stenogrammen heeft geschrapd verwijzen diverse auteurs naar hetgeen de enquêtecommissie hieromtrent in haar algemene inleiding op het enquêteverslag schrijft. Zij hebben echter zelf de op het staatshoofd betrekking hebbende wijzigingen in de stenogrammen niet of niet systematisch onderzocht. Slechts Van der Zee noemt voorbeelden van schrappingen in stenogrammen van op (de rol van) het staatshoofd betrekking hebbende passages. Bij hem dienen de voorbeelden (vooral) ter beschrijving van Van 't Sant. Ook hij lijkt deze praktijk niet uitvoerig te hebben onderzocht. Deze scriptie beoogt hierop licht te werpen. Wat is de betekenis van de in dit verband in de stenogrammen aangebrachte wijzigingen voor het beeld van Wilhelmina?⁵¹

In haar besluitvorming op dit punt liet de enquêtecommissie er geen gras over groeien. In de notulen van de eerste vergadering staat vermeld dat de PEC, indien een gehoorde zich erop zou willen beroepen te hebben gehandeld volgens Wilhelmina's wil, 'elke poging hiertoe rigoureuus de kop [zou] indrukken'. Wat te doen, echter, met een dergelijke uitlating, ook al was deze onmiddellijk gevolgd door een terechtwijzing van de voorzitter? In een latere vergadering meende de PEC de bepaling in het RvO over openbaarmaking van de processen-verbaal '[i]n het algemeen [...] wel zó te moeten opvatten' dat deze 'de volledige verklaringen van de getuigen zullen moeten bevatten'. Artikel 55 ging volgens de enquêtecommissie echter boven het RvO – ze meende derhalve uitlatingen die het staatshoofd in het

---

⁵¹ Van der Ham, *Wilhelmina in Londen*, 7; Van Osch, *Jonkheer D.J. de Geer*, 24; Kirkels, *Architect van onderwijsvernieuwing*, 15; Van der Kaaij, *Een eenzaam staatsman*, 20-21; Fasseur, *Eigen meester, niemands knecht*, 478-484, 587; Van der Zee, *Harer majesteits loyaalste onderdaan*, 10-11; Aalders, *Wilhelmina*, 119-121; Dijkhoorn, *De minister en de majesteit*, 13, 372-376, 434-435. Gerard Beelaerts van Blokland stelt in zijn memoires dat de enquêtecommissie 'groot gelijk' had 'de getuigenissen van het Koninklijk Huis te weigeren' – hij doet dit echter niet in het kader van een bronkritische beschouwing ten aanzien van het enquêteverslag (of ander door de enquêtecommissie vervaardigd bronmateriaal). Beelaerts van Blokland, *Belevenissen te Londen*, 77-78. Voor voorbeelden van schrappingen in stenogrammen van op (de rol van) het staatshoofd betrekking hebbende passages in Van der Zees werk over Van 't Sant, zie Van der Zee, *Harer majesteits loyaalste onderdaan*, 206-207, 226.

geding zouden kunnen brengen niet te *mogen* opnemen. Dat de ministeriële verantwoordelijkheid tijdens de bezetting niet was opgeheven, was voor haar van doorslaggevend belang. De Grondwet dwong de enquêtecommissie in haar optiek tot haar handelwijze. Dat de PEC zich strak aan de Grondwet wilde houden, kan niet alleen verklaard worden door het karakter en de achtergrond van haar voorzitter – De Jong schreef over 'de zeer vormelijke mr. Donker' – maar ook door de gedeelde ervaring van de oorlogsjaren: mogelijkwijs voelden de commissieleden juist door de (grote) rechtenschendingen van deze periode bijzonder sterk de neiging zich strak aan de geldende normen te houden – en dan dus zeker aan de Grondwet.⁵²

Als de enquêtecommissie een uitlating in verband met haar interpretatie van artikel 55 ontoelaatbaar achtte, streepte ze deze in het stenogram met een roze potlood door. Op sommige van de vellen waarop dergelijke doorhalingen staan (hierna: oorspronkelijke vellen) voegde de PEC met pen woorden toe om te proberen de nieuwe tekst goed en (enigszins) logisch eruit te laten zien. Voor de oorspronkelijke vellen maakte ze vervangende vellen waarop de nieuwe tekst vermeld staat. Deze vervangende vellen golden vervolgens als uitgangspunt voor de verdere bewerkingsprocedure en werden in ieder geval met de rest van het stenogram naar de gehoorde gestuurd. Het is niet duidelijk of ook de oorspronkelijke vellen werden opgestuurd. Deze wijzigingspraktijk kan worden onderscheiden van de 'reguliere' wijzigingspraktijk, waarbij de PEC met pen wijzigingen aanbracht en geen vervangende vellen maakte. Terwijl deze 'reguliere' wijzigingspraktijk in hoofdstuk 2 aan bod komt, staat de 'bijzondere' wijzigingspraktijk in het vervolg van dit hoofdstuk centraal, omdat deze laatste wijzigingspraktijk betrekking had op de reikwijdte van de enquête. In of bij de stenogrammen van vier van de eenentwintig politieke verhoren van ministers uit het tweede kabinet-De Geer zijn vellen met roze strepen aangetroffen. Het betreft hier de verhoren in de eerste ronde van Van den Tempel, Bolkestein, Welter en Gerbrandy.⁵³

Drie conclusies kunnen in dit verband op basis van de bestudering van de stenogrammen van deze vier verhoren worden getrokken. Ten eerste heeft deze 'bijzondere' wijzigingspraktijk een positief effect gehad op het beeld van Wilhelmina – het beeld dat het enquêteverslag van haar schetst zou zonder deze praktijk minder positief zijn geweest in die zin dat vrijwel alle geschrapte passages, in meerdere of mindere mate en de ene passage explicieter dan de andere, erop duiden dat Wilhelmina zich in Londen een in vergelijking met de gangbare staatsrechtelijke praktijk invloedrijkere positie ten opzichte van de ministers had toegeëigend. Ten tweede is het *niet* zo dat de PEC uitsluitend uitlatingen heeft geschrappt omdat een gehoorde het staatshoofd in haar optiek in het geding had gebracht; meer dan eens heeft de enquêtecommissie een passage uit het stenogram geschrappt omdat *ze zelf* tijdens een verhoor *uit eigen*

---

⁵² NA, archief-PEC, inv.nr. 1, notulen van de eerste vergadering op 18 november 1948, 2; NA, archief-PEC, inv.nr. 1, notulen van de negende vergadering op 14 januari 1948, 3-4 (citaat: 4); *HTK 1947-1948, Bijlagen*, kamerstuknr. 713, ondernr. 2 (21 juli 1948) 6-7; De Jong, *Het Koninkrijk. Deel 3*, 313.

⁵³ NA, archief-PEC, inv.nr. 916, stenogram verhoor-Van den Tempel op 13 april 1948; NA, archief-PEC, inv.nr. 916, stenogram verhoor-Bolkestein op 13 april 1948; NA, archief-PEC, inv.nr. 917, stenogram verhoor-Welter op 14 april 1948; NA, archief-PEC, inv.nr. 917, stenogram verhoor-Gerbrandy op 14 april 1948.

beweging een uitspraak had gedaan of een gedachtewisseling tussen de gehoorde en de commissie had uitgelokt die ze achteraf ontoelaatbaar vond. Ten derde heeft de enquêtecommissie de grenzen van wat zij in dit verband ontoelaatbaar achtte zeer ruim getrokken in die zin dat zij ook *kritiek* van een gehoorde *op de handelwijze van de PEC* ten aanzien van (de rol van) het staatshoofd uit het stenogram geschrapt heeft.

Op een opmerkelijke situatie die zich tijdens het verhoor van Gerbrandy voordeed steunt zowel de eerste als de tweede conclusie. De passage betreft het ontslag van De Geer. Donker legde Gerbrandy voor dat deze in zijn memorandum had geschreven dat De Geer zich tot Wilhelmina en Gerbrandy gewend had met het verzoek minister van Financiën te mogen blijven en dat Wilhelmina de beslissing geheel in Gerbrandy's handen had gelaten. Donker stelde dat De Geer blijkbaar bij de *voorbereiding* van zijn ontslag ook gevraagd had deze portefeuille te mogen behouden – dat lag dan een fase *eerder*. Donker vroeg of hijzelf zich hierin vergiste. In het stenogram volgt hierop de volgende passage:

A. Ik had wat hier staat eerst anders opgeschreven. Toen heeft de heer van Boeijen – die het U helaas niet meer vertellen kan – mij een paar dingen gezegd, waardoor ik het moest aanvullen en toen is het geworden zoals het nu is. ~~*De heer van Boeijen heeft mij ook medegedeeld, dat er eigenlijk twee fasen zijn geweest. Uit eigen wetenschap is mij daar van evenwel niets bekend.*~~
(De VOORZITTER stelt de heer Gerbrandy een stuk ter hand.)

~~A. Dit mag U eigenlijk niet zien natuurlijk. Dit heeft de heer van Boeijen mij verteld. Dit wist ik niet. Hij heeft mij verteld, dat dit zich ook heeft afgespeeld. Dit heeft~~

De Voorzitter: Wat is echter uw antwoord op mijn vraag?

A. De heer van Boeijen heeft er ook over gesproken, dat er eigenlijk twee fasen geweest zijn. Uit eigen wetenschap is mij daarvan evenwel niets bekend. Het verloop van zaken, voorzover ik er bij betrokken was, is als volgt.

~~enkele dagen geduurd. U kunt uit deze brief Uw conclusies wel trekken.~~

~~De VOORZITTER: Ja, alleen is het wonderlijke, dat dan nogmaals daarna, als dat tenminste juist is, aan U de beslissing is gelaten om deze zaak nog eens te bekijken.~~

~~A. Ik was de kabinetsformateur; ik moest mijn ministers voordragen aan de Koningin en ik moest de instemming hebben van de ministers voor alle personen, die gevraagd werden; dat is bij een kabinetsformatie zo. Uit de aard der zaak dus kwam daar aan de orde de vraag (ik ken dit niet, het was mij totaal onbekend bij de kabinetsformatie) – dit kwam later weer aan de orde: Hoe met de Geer? Toen heb ik die vraag, dit niet kennende, in gelijke geest beantwoord, op de wijze, als ik in het Memorandum heb beschreven.~~

De Voorzitter: En werd u daarbij de vrije hand gelaten?

A. Ja.

~~De Voorzitter: Dat is het merkwaardige.~~

~~A. Toch is het zo.~~

De Voorzitter: ~~Dan is het misschien het beste, dat wij van dit punt afstappen.~~ Ik kom thans nog even op de Lissabonse affaire. [...]

De eerste handgeschreven passage draagt niet het handschrift van Donker (of Gerbrandy); de andere handgeschreven passages zijn door Donker geschreven. De eerste passage is wellicht geschreven door een lid van het ondersteunend personeel van de PEC, mogelijk degene die de tekst uitwerkte. Vermoedelijk had Gerbrandy deze woorden tijdens het verhoor wel uitgesproken, maar mogelijk zijn ze niet (goed) opgepikt door de stenograaf en zijn ze daarom niet neergetypt, maar later – na het luisteren van de opname van het verhoor – alsnog toegevoegd. Deze passage is met een zwarte pen doorgestreept, waarschijnlijk door Donker; hij heeft de inhoud ervan verwerkt in de door hem vervaardigde tweede handgeschreven passage. De andere doorgestreepte passages zijn met roze potlood doorgehaald.⁵⁴

Welk document stelde Donker Gerbrandy ter hand? Mogelijk ging het hier om de brief van 25 augustus 1940 die Van Tets van Goudriaan aan De Geer schreef. Deze deelde De Geer hierin mede dat Wilhelmina meende dat het landsbelang zich ook tegen een aanblijven van De Geer als minister van Financiën verzette en hem verzocht de volgende dag ontslag uit zijn ministersambt in te dienen. De PEC beschikte over deze brief blijkens haar archief en het stenogram van het verhoor van Welter, waarin ze zelf te berde bracht over deze brief en de ontslagaanvraag van De Geer te beschikken – deze uitlating haalde ze met roze potlood door. Ook sluit de brief goed aan bij de inhoud van het stenogram. Eruit blijkt namelijk dat Wilhelmina reeds voorafgaand aan de kabinetsformatie – die op 26 augustus met de ontslagaanvraag van De Geer en van het gehele kabinet zou beginnen – had besloten dat De Geer in een nieuw kabinet ook niet als minister van Financiën zou terugkeren. Uit het stenogram blijkt dat Donker tijdens het verhoor verbaasd was dat hierna – tijdens de kabinetsformatie – aan Gerbrandy de beslissing omtrent De Geer was gelaten. Daarnaast heeft Gerbrandy De Geer niet opgenomen in zijn kabinet. Tijdens het verhoor zei Gerbrandy dat hij de vraag omtrent De Geer in vergelijking met de brief op dezelfde wijze heeft beantwoord. Deze brief sluit echter niet goed aan bij het stenogram in die zin dat De Geer de volgende dag de ministerraad in kennis stelde van de brief en Gerbrandy hierbij aanwezig was.⁵⁵

Met zijn antwoorden wekte Gerbrandy tijdens het verhoor de indruk dat hij onafhankelijk en zelfstandig als formateur had besloten dat er voor De Geer geen plaats zou zijn in het nieuwe kabinet – en dit vond Donker in het licht van de brief blijkbaar wonderlijk en merkwaardig. Gerbrandy haalde

---

⁵⁴ NA, archief-PEC, inv.nr. 917, stenogram verhoor-Gerbrandy op 14 april 1948, 78 (regulier vel), 79-81 (oorspronkelijke vellen) (citaat: 79-81 (oorspronkelijke vellen)).

⁵⁵ NA, archief-PEC, inv.nr. 101, subcommissie algemeen politiek beleid, bijlage 36: afschrift van de brief van 25 augustus 1940 van Van Tets van Goudriaan aan De Geer; NA, archief-PEC, inv.nr. 917, stenogram verhoor-Welter op 14 april 1948, 30-31 (oorspronkelijke vellen); De Jong, *Het Koninkrijk. Deel 9*, 86-93; NA, archief-PEC, inv.nr. 101, subcommissie algemeen politiek beleid, bijlage 34: afschrift van een deel van de notulen van de ministerraad van 23 augustus 1940 en 26 augustus 1940.

Wilhelmina uit de wind in die zin dat hij haar invloed op dit vraagstuk – die waarschijnlijk uit de brief zou blijken – ontkende. De verbazing die uit Donkers uitlatingen spreekt wekt de indruk dat hij – in ieder geval vóór Gerbrandy's antwoorden – had gedacht dat Wilhelmina als staatshoofd (wellicht) de vlucht naar voren had genomen, en met deze passage viel aldus de mogelijke impressie dat zij in Londen over een buitengewone invloed had beschikt weg.

Met het voorleggen van de brief overschreed Donker zelf de grens in het onderzoek tot het trekken waarvan de Grondwet de enquêtecommissie in haar optiek had gedwongen. Mogelijkerwijs was Donker zich tijdens het verhoor hiervan (een beetje) bewust – dit zou kunnen verklaren waarom hij de brief klaarblijkelijk zonder iets (erover) te zeggen aan Gerbrandy overhandigde. Daarnaast was het pijnlijk voor de PEC dat Gerbrandy haar tijdens het verhoor direct terechtwees. Van de gewezen hoogleraar in de rechten Gerbrandy kan worden aangenomen dat hij het staatsrecht goed kende en hij had in het eerste werkzaamhedenverslag uit februari 1948 kunnen lezen dat de PEC meende dat artikel 55 'uiteraard onverkort' door haar diende te worden nageleefd. Mogelijkerwijs had Donker zich laten leiden door zijn nieuwsgierigheid te weten te komen hoe de vork voor wat betreft De Geers ontslag werkelijk in de steel had gezeten. Met deze bewerking van dit gedeelte van het stenogram heeft de enquêtecommissie hoe dan ook tevens haar eigen gezag een goede dienst bewezen. Deze situatie vormde een evidente verstoring van een van de belangrijkste regels waarvan de voorstelling uitging: het zich houden aan de Grondwet. Met de bewerking van het stenogram heeft de PEC de verstoring gecorrigeerd.⁵⁶

Gerbrandy's oud-collega's Van den Tempel en Bolkestein getuigden wél van de buitengewone invloed van Wilhelmina in Londen. Ongetwijfeld zeer bewust van de opvatting van de enquêtecommissie op dit punt liet Van den Tempel zich meer dan eens in nogal bedekte termen uit. Als men, waarmee hij de ministers bedoelde, in Londen is, zonder parlement, en men vergeet dan de Nederlandse bevolking en haar vertegenwoordigers, aldus sprak Van den Tempel, dan 'is men afhankelijk van een macht, die men niet heeft' – de PEC wist waar Van den Tempel op had gedoeld en streepte het gedeelte tussen aanhalingstekens door. Kort hierna tijdens hetzelfde verhoor impliceerde Van den Tempel dat ministers die het niet eens waren met Wilhelmina maar ontslag moesten nemen: 'Als men zegt: ik kan de persoonlijke leiding niet volgen, dan wil dit zeggen voor degenen, die er zitten..., enfin' – ook dit gedeelte werd door de enquêtecommissie doorgehaald.⁵⁷

Het schrappen beperkte zich echter niet tot dergelijke meer algemene uitlatingen. In haar eigenlijke verslag concludeerde de enquêtecommissie dat het kabinet in de zomer van 1940 bij meerderheid had besloten de regeringszetel naar Nederlands-Indië te verplaatsen, maar dat dit besluit niet kon worden uitgevoerd omdat de gezondheidstoestand van Wilhelmina zich daartegen verzette.

---

⁵⁶ F.K. van Iterson, *Parlement en Kiezer. Jaarboekje 1948/49 (32ste Jaargang)* (Den Haag 1948) 42; *HTK 1947-1948, Bijlagen*, kamerstuknr. 713, ondernr. 1 (4 februari 1948) 3.

⁵⁷ NA, archief-PEC, inv.nr. 916, stenogram verhoor-Van den Tempel op 13 april 1948, 83-84 (oorspronkelijke vellen; citaten: 84).

Tijdens een PEC-vergadering was bij de bespreking van het eigenlijke verslag ter sprake gekomen dat Wilhelmina omtrent de zetelverplaatsing 'een bepaald standpunt' had ingenomen en dat hierover met het kabinet 'een gedachtenwisseling' had plaatsgehad, waaruit 'van verschil van opvatting' gebleken was. De enquêtecommissie meende dat dit verschil niet uit haar stukken mocht blijken. De 'niet-staatkundige reden' voor het niet doorgaan van de zetelverplaatsing – de gezondheidstoestand – mocht wel worden vermeld. 'Het hing er van af,' had Van den Tempel tijdens zijn verhoor in dit verband gezegd, 'wat de Koningin zou doen'. De enquêtecommissie vond deze uitlating ontoelaatbaar en streepte haar met roze potlood door; vermoedelijk meende ze dat de uitspraak de indruk zou (kunnen) wekken dat het staatshoofd in werkelijkheid meer keuzevrijheid – en daarmee macht – had gehad.⁵⁸

In het hoofdstuk over het ontslag van De Geer in haar eigenlijke verslag schreef de PEC daarnaast dat de enige mededeling omtrent het ontslag van een minister die ze in verband met artikel 55 toelaatbaar achtte, die is dat de betreffende minister het vertrouwen van de koningin had verloren – vertrouwen 'in staatsrechtelijke zin', oftewel de overtuiging van het staatshoofd dat de minister 'in het algemeen belang werkzaam kan zijn'. Tijdens zijn verhoor had Bolkestein het volgende gezegd: 'Toen eenmaal vaststond dat het de wens van de koningin was, – ik moet dit helaas even uitspreken – dat de heer de Geer niet langer minister-president zou zijn, heeft men de heer Gerbrandy gevraagd een nieuw kabinet te vormen'. De PEC schraptte hiervan het gedeelte tot en met 'heeft'. Blijkbaar vond de enquêtecommissie Bolkesteins mededeling over Wilhelmina's rol bij het ontslag verder gaan dan een staatsrechtelijk verlies van vertrouwen – en daarmee té ver.⁵⁹

Van den Tempel was het met de houding van de enquêtecommissie oneens – en hiermee komt de derde conclusie aan bod. Donker zei tijdens zijn verhoor dat wat gebeurd of niet gebeurd was tenslotte onder de verantwoordelijkheid van de betrokken ministers viel ongeacht de invloeden die daarop hadden ingewerkt. Van den Tempel verklaarde het hiermee niet eens te zijn; dit was volgens hem enkel juist als men de fictie zou hebben dat het parlement achter de ministers zou staan. Kort nadat Van den Tempel had aangegeven dat het inzake de (eventuele) zetelverplaatsing naar Nederlands-Indië, zoals hierboven vermeld, ervan afhing wat Wilhelmina zou doen, zei Donker niet te weten in welke vorm Van den Tempel dit wilde gieten en vroeg hij zich openlijk af of dit wel een punt was dat verder ter sprake kon worden gebracht. Van den Tempel antwoordde dat hij enkel constateerde dat Wilhelmina had laten weten om gezondheidsredenen bezwaar had naar Nederlands-Indië te gaan. 'Overigens', vervolgde hij, 'is dit een moeilijkheid voor de Enquête-Commissie, niet voor mij.' Hij verklaarde zich niet tegen de regels hieromtrent te willen verzetten. 'Men kan de dingen echter niet anders construeren dan ze werkelijk zijn; men moet de realiteit in het oog vatten. Ik heb niets in mijn boek geschreven, dat onaangenaam kan zijn aan wie ook, maar men moet met de werkelijkheid rekening houden.' Beide hier tussen aanhalingstekens

---

⁵⁸ PEC, *Verslag. Deel 2A en B*, 205; NA, archief-PEC, inv.nr. 2, notulen van de drieënzeventigste vergadering op 30 maart 1949, 1; NA, archief-PEC, inv.nr. 916, stenogram verhoor-Van den Tempel op 13 april 1948, 73-81 (reguliere vellen), 82 (oorspronkelijk vel) (citaat: 82 (oorspronkelijk vel)).

⁵⁹ PEC, *Verslag. Deel 2A en B*, 206-209 (citaten: 206); NA, archief-PEC, inv.nr. 916, stenogram verhoor-Bolkestein op 13 april 1948, 64 (oorspronkelijk vel).

geplaatste passages werden door de PEC geschrapt. Hiermee gaf ze ervan blijk in de praktijk een ruime invulling te geven aan haar opvatting omtrent de implicaties van artikel 55 voor wat betreft de enquête. Van den Tempels uitlatingen suggereerden slechts impliciet dat het staatshoofd zich een buitengewone invloed had toegeëigend – zonder aan te geven op welke wijze dit dan tot uiting zou zijn gekomen – en hadden aldus slechts indirect betrekking op de daden of denkbeelden van de vorstin. Door ervoor te zorgen dat deze kritiek op haar functioneren niet zou terugkomen in de weergave van dit verhoor in het enquêteverslag, voorkwam de enquêtecommissie dat ze met de publicatie hiervan haar eigen gezag zou aantasten, wat het betoog dat zij in dit enquêteverslag hield aan overtuigingskracht zou hebben doen verliezen.⁶⁰

Ondanks de tijdsdruk betrok de enquêtecommissie onderwerpen in haar onderzoek waarvan de behandeling getuigt van een (zeer) ruime interpretatie van haar opdracht – zoals de sfeer in het Londense milieu en de gang van zaken rondom *Synthese* – dan wel een overschrijding van de grenzen hiervan: de andere door De Geer na zijn terugkeer vervaardigde geschriften en dan in het bijzonder de brief aan Goedewaagen omtrent een hiervan. Daarnaast stond ze gehoorde toe anekdotes te vertellen die hun standpunten ondersteunden en eigende ze zich verschillende van deze anekdotes toe in haar onderzoek. Diverse factoren, waaronder een ruime opvatting van het begrip 'politiek' en het verkrijgen van het strafdossier-De Geer, hebben bij deze 'verbreding' mogelijk een rol gespeeld. Ten aanzien van diverse op De Geer betrekking hebbende anekdotes bleek haar 'verificatiedrang' in de praktijk beperkt en selectief, wat in ieder geval gedeeltelijk kan worden verklaard door de overtuigingskracht van de betreffende sprekers. De houding van de enquêtecommissie ten aanzien van de anekdotes alsook de zeer ruime interpretatie van haar opdracht en de overschrijding van de grenzen hiervan vormen voorname verklaringen voor het zeer negatieve beeld dat het enquêteverslag van De Geer schetst. Ten aanzien van Wilhelmina beperkte de enquêtecommissie zich juist. Voor Wilhelmina heeft de 'bijzondere' wijzigingspraktijk, gericht op uitlatingen waardoor het staatshoofd in het geding werd gebracht, positief uitpakkt in die zin dat weergaven van meerdere in het enquêteverslag opgenomen verhoren zonder deze praktijk ervan blijk zouden geven dat zij zich in Londen een in vergelijking met de normale staatsrechtelijke praktijk buitengewone invloed had toegeëigend. Omdat de PEC, ten slotte, op dit punt meer dan eens het boekje dat zij zelf had geschreven te buiten ging en omdat zij ook kritiek op haar houding in dezen schrapte, voorkwam ze met deze wijzigingspraktijk dat ze met de publicatie van het enquêteverslag in deze opzichten haar eigen gezag zou ondermijnen.

---

⁶⁰ NA, archief-PEC, inv.nr. 916, stenogram verhoor-Van den Tempel op 13 april 1948, 72-81 (reguliere vellen), 82-84 (vervangende vellen), 82-84 (oorspronkelijke vellen) (citaten: 83 (oorspronkelijk vel)). Voor de weergave van dit gedeelte van dit verhoor in het enquêteverslag, zie PEC, *Verslag. Deel 2C*, 70.

Hoofdstuk 2

Op 14 april 1948 vond het eerste politieke verhoor van Gerbrandy plaats. Donker ontwikkelde hierin ten aanzien van de opvattingen over de voortzetting van de oorlog een 'algemene gedachte' die volgens hem voortkwam uit verschillende voor de enquêtecommissie afgelegde verklaringen. Volgens deze gedachte kon op dit punt een onderscheid worden gemaakt tussen twee periodes, waarbij de scheidingslijn ongeveer lag in het najaar van 1940. In de tweede periode was er weinig verschil van mening: de oorlog moest worden voortgezet totdat Duitsland verslagen zou zijn. In de eerste periode bestond 'daarover lang niet die communis opinio'. Wat betreft de achtergrond van dit verschil noemde Donker uitsluitend militaire ontwikkelingen, zoals de val van Frankrijk en de door de geallieerden gewonnen luchtstrijd om Engeland. Donker vroeg Gerbrandy of dit beeld naar zijn inzicht ongeveer klopte. 'Ik geloof,' antwoordde Gerbrandy summier, 'dat u dit wel kunt volhouden.' Bij het terugzenden van het stenogram aan de PEC voegde hij echter aan deze zin hierin de volgende passage toe:

mits daarbij het volgende worde bedacht. De scherpe tegenstelling – met vertrouwen doorzetten tot het bittere einde tegen een vijand bij wie geen vrijheid en met wie geen compromis ooit mogelijk is aan de ene kant tegenover een nagaan of er niet een kans is om tot vergelijk te komen in deze enorme risico's meebrengende oorlog aan de andere kant – werd in het Kabinet niet enkel door de loop der gebeurtenissen maar mede door persoonlijke opvatting en ligging nopens het gehele probleem bepaald. Door de Kabinetwijziging in September 1940 triomfeerde de eerste zienswijze principieel, terwijl uiteraard zekere nawerking van de tweede conceptie niet met één slag maar wel door de loop der gebeurtenissen uit de beraadslagingen verdween.

Kort hierop kwam in een brief van een griffier van de enquêtecommissie aan Gerbrandy ook deze wijziging ter sprake. 'De door U voorgestelde toevoeging', schreef hij, 'heb ik aan de voorzitter van de commissie voorgelegd, die er niet alleen mede accoord gaat, maar het zelfs een waardevolle verduidelijking vindt.' De gehele toevoeging werd opgenomen in de gepubliceerde weergave van het verhoor. Daarnaast nam de PEC het antwoord van Gerbrandy, inclusief deze voor het beeld van De Geer schadelijke en vanuit het oogpunt van Gerbrandy's zelfrepresentatie zeer positieve toevoeging, vrijwel letterlijk – in indirecte rede – op in haar eigenlijke verslag.⁶¹

Dit hoofdstuk richt zich op de kern van de praktijk van de politieke verhoren, namelijk op de vraag hoe de enquêtecommissie deze – samen met de gehoorde – bewerkte en deze verwerkte in het enquêteverslag. Het hoofdstuk bestaat uit twee onderdelen. Het tweede deel concentreert zich op de verwerking van de verhoren in het eigenlijke verslag. Hoe waardeerde ze de verhoren: naar welke

---

⁶¹ NA, archief-PEC, inv.nr. 917, stenogram verhoor-Gerbrandy op 14 april 1948, 61-62a; NA, archief van prof. mr. P.S. Gerbrandy (archiefnr. 2.21.068; hierna: archief-Gerbrandy), inv.nr. 108, brief van 27 mei 1948 van de secretaresse van Gerbrandy aan de griffie van de Tweede Kamer; NA, archief-Gerbrandy, inv.nr. 108, brief van 28 mei 1948 van Schuijt aan Gerbrandy; PEC, *Verslag. Deel 2C*, 142; PEC, *Verslag. Deel 2A en B*, 158.

verwees ze vaker en naar welke minder vaak? En op welke manier presenteerde de PEC de afgelegde verklaringen in het eigenlijke verslag aan de lezers? Centraal in dit hoofdstuk staat echter de 'reguliere' wijzigingspraktijk. Verschilden de gehoorde in de wijze waarop zij de stenogrammen van hun verhoren bewerkten en, zo ja, op welke manier? Wat voor wijzigingen brachten zij aan? Nam de enquêtecommissie al deze wijzigingen over? Op welke manier wijzigde ze zelf de stenogrammen? En waarom stond de enquêtecommissie deze wijzigingspraktijk eigenlijk toe?

Deze scriptie laat een ontleding van specifieke soorten en voorbeelden van wijzigingen voorafgaan door een algemene inleiding omtrent de reguliere wijzigingspraktijk. Uit de steekproef is gebleken dat – zaken die exclusief betrekking hebben op opmaak daargelaten – de tekst van de stenogrammen inclusief wijzigingen vrijwel identiek is aan tekst van de gepubliceerde weergaven van de verhoren in het enquêteverslag. De meeste van de verschillen die zijn aangetroffen hebben betrekking op de inleidende gegevens omtrent de verhoren – en dus niet op de verhoren zelf. De weinige overige verschillen zijn weinig betekenisvol. Slechts een van deze verschillen heeft betrekking op een tekstelement dat in het stenogram gewijzigd was. Hierbij ging het om een door Donker aangebrachte wijziging die waarschijnlijk abusievelijk niet is overgenomen. Op basis van deze steekproef lijkt de conclusie derhalve gerechtvaardigd te zijn dat de in de stenogrammen aangebrachte wijzigingen in principe zijn overgenomen in de gepubliceerde weergaven van de verhoren.⁶²

De discussies in en besluitvorming door de enquêtecommissie omtrent de wijze waarop het gesproken woord zou worden vastgelegd werden geregeerd door zakelijke, praktische overwegingen: nauwkeurigheid, tijd, kosten en de beschikbaarheid van stenografen van de Stenografische Dienst der Staten-Generaal. Sommige verhoren werden enkel opgenomen door stenografen, andere verhoren werden opgenomen door middel van een dictafoon. De dictafoon registreerde het gesprokene op geluidsmanchetten (wasrollen). Voor het uitwerken van de met dictafoon opgenomen verhoren besloot de PEC typistes in dienst te nemen. Bij deze verhoren waren 'voor alle zekerheid' stenografen aanwezig, die de uitgewerkte verslagen zouden nazien en er indien nodig 'behoorlijk Nederlands' van zouden

---

⁶² Voor de eerste kolommen ofwel linkerkolommen van de eerste pagina's van de gepubliceerde weergaven van de elf nauwgezet bestudeerde verhoren – het ene onderdeel van de vergelijking –, zie PEC, *Verslag. Deel 2C*, 62, 82, 136, 147, 161, 285, 538, 544, 550, 596, 629. Voor de corresponderende tekst in de stenogrammen – het andere onderdeel van de vergelijking –, zie respectievelijk NA, archief-PEC, inv.nr. 916, stenogram verhoor-Van den Tempel op 13 april 1948, 1-5; NA, archief-PEC, inv.nr. 916, stenogram verhoor-Dijxhoorn op 13 april 1948, 1-3; NA, archief-PEC, inv.nr. 917, stenogram verhoor-Gerbrandy op 14 april 1948, 1-5; NA, archief-PEC, inv.nr. 918, stenogram verhoor-De Geer op 15 april 1948, 1-4; NA, archief-PEC, inv.nr. 919, stenogram verhoor-Van den Tempel op 20 april 1948, 1-3; NA, archief-PEC, inv.nr. 923, stenogram verhoor-Van Kleffens op 18 mei 1948, 1-5; NA, archief-PEC, inv.nr. 933, stenogram verhoor-Van den Tempel op 15 september 1948, 1-4; NA, archief-PEC, inv.nr. 933, stenogram verhoor-Dijxhoorn op 15 september 1948, 1-4; NA, archief-PEC, inv.nr. 933, stenogram verhoor-De Geer op 15 september 1948, 1-5; NA, archief-PEC, inv.nr. 936, stenogram verhoor-Dijxhoorn op 14 oktober 1948, 1-5 [vellen met nummers 74 tot en met 78]; NA, archief-PEC, inv.nr. 940, stenogram verhoor-Gerbrandy op 19 oktober 1948, 1-6. Voor de waarschijnlijk abusievelijk niet overgenomen wijziging – de verandering van 'richtlijnen' in 'richtlijn' – in het betreffende stenogram en voor de betreffende pagina van de gepubliceerde weergave van dit verhoor, zie respectievelijk NA, archief-PEC, inv.nr. 933, stenogram verhoor-Van den Tempel van 15 september 1948, 2; PEC, *Verslag. Deel 2C*, 538.

maken, voordat ze aan de subcommissievoorzitter zouden worden aangeboden. De wasrollen werden na uitwerking van de opname in een machine afgeslepen om opnieuw te kunnen worden gebruikt en konden derhalve niet als archiefstuk dienen. In juli 1948 besloot de enquêtecommissie, omdat telkens was gebleken dat het corrigeren van de woordelijke verslagen van de per dictaphone opgenomen verhoren veel meer tijd kostte dan het corrigeren van de woordelijke verslagen van de (enkel) door een stenograaf verzorgde woordelijke verslagen, te zullen proberen zoveel mogelijk met stenografen te werken.⁶³

De weg van gesproken woord naar gepubliceerde weergave doorliep verschillende stadia. Het ondersteunend personeel vervaardigde dus een uitgewerkt stenogram. Daarna ging het stenogram voor een halve week naar de voorzitter van de subcommissie die het betreffende verhoor had afgenomen; deze had de mogelijkheid tot het aanbrengen van wijzigingen. Vervolgens zond de PEC het stenogram naar de gehoorde, die een week de tijd kreeg om het stenogram 'te verbeteren', zoals Donker het in een vergadering uitdrukte. Na terugzending werd een proefdruk van de weergave van het verhoor geproduceerd. Deze drukproef werd nog gecontroleerd. Een stenogram werd dus enkel gelezen met de mogelijkheid tot wijziging door de subcommissievoorzitter en niet door de andere PEC-leden die het betreffende verhoor hadden bijgewoond. Donker las als PEC-voorzitter de stenogrammen van in ieder geval vier van de vijf plenaire politieke verhoren en vermoedelijk ook van het vijfde verhoor. Daarmee las hij de stenogrammen van 109 of alle 110 politieke verhoren. Volgens de notulen zou een subcommissievoorzitter, indien deze in het stenogram onduidelijkheden aantrof betreffende een tekstgedeelte van een ander lid, contact opnemen met dit lid alvorens (eventueel) tot wijziging over te gaan.⁶⁴

In de besluitvorming van de enquêtecommissie omtrent de omgang met de stenogrammen is een evolutie te ontwaren, namelijk een steeds verder weg bewegen van de enquêtetwet zoals deze luidde toen de PEC aan haar werk begon in de richting van een sterke positie voor gehoorde. Toen de enquête

---

⁶³ NA, archief-PEC, inv.nr. 1, notulen van de eerste vergadering op 18 november 1947, 1; NA, archief-PEC, inv.nr. 1, notulen van de tweede vergadering op 26 november 1947, 6; NA, archief-PEC, inv.nr. 1, notulen van de derde vergadering op 2 december 1947, 3; NA, archief-PEC, inv.nr. 1, notulen van de vijfde vergadering op 10 december 1947, 1; NA, archief-PEC, inv.nr. 1, notulen van de zevende vergadering op 17 december 1947, 2-3; NA, archief-PEC, inv.nr. 1, notulen van de achtste vergadering van 7 januari 1948, 3; NA, archief-PEC, inv.nr. 1, notulen van de dertiende vergadering op 18 februari 1948, 2-3 (in dienst nemen typistes); NA, archief-PEC, inv.nr. 2, notulen van de zestiende vergadering op 10 maart 1948, 4; NA, archief-PEC, inv.nr. 2, notulen van de zeventiende vergadering op 23 maart 1948, 3 (citaten); NA, archief-PEC, inv.nr. 2, notulen van de vijfentwintigste vergadering op 14 juli 1948, 2-3 (zoveel mogelijk met stenografen werken); PEC, *Verslag*, deel 1A, XV; B.J. Bonenkamp, *Zwijgend medewerker en aandachtig luisteraar. 150 jaar Stenografische Dienst der Staten-Generaal* (Den Haag 1999) 287-288.

⁶⁴ NA, archief-PEC, inv.nr. 2, notulen van de achttiende vergadering op 14 april 1948, 3; NA, archief-PEC, inv.nr. 2, notulen van de twintigste vergadering op 4 mei 1948, 3 (citaat); NA, archief-PEC, inv.nr. 2, notulen van de eenentwintigste vergadering op 19 mei 1948, 2. In het stenogram van het verhoor van Hanns Albin Rauter op 9 februari 1949 is geen aanwijzing aangetroffen die erop wijst dat Donker het stenogram bewerkt heeft. Voor de vier andere politieke verhoren is dit wel het geval. Voor de stenogrammen van deze verhoren, zie NA, archief-PEC, inv.nr. 440, stenogram van het verhoor van Jacob van de Plassche op 21 juli 1948; NA, archief-PEC, inv.nr. 474, stenogram van het verhoor van Robert Groeninx van Zoelen op 13 oktober 1948; NA, archief-PEC, inv.nr. 505, stenogram van het verhoor van Edgar Michiels van Verduynen op 8 december 1948; NA, archief-PEC, inv.nr. 507, stenogram verhoor-Rijkens op 14 december 1948; NA, archief-PEC, inv.nr. 508, stenogram van het verhoor van Hanns Albin Rauter op 9 februari 1949.

aanving, vermeldde de enquêtetwet dat de optekening van de door de gehoorde afgelegde verklaringen aan deze zou worden voorgelezen en door deze zou worden ondertekend. Tijdens haar eerste vergadering stelde de enquêtecommissie dat dit enkel mogelijk was indien de stenografische dienst zou worden ingeschakeld – deze zou dan kort na het verhoor de stenogrammen kunnen leveren. De PEC meende dat de gehoorde hun eigen stenogrammen dan zelf wel konden lezen. 'Voorlezen zal dan wel niet nodig zijn.' In een latere vergadering kwam ter sprake dat dit voorlezen volgens de PEC onuitvoerbaar was. 'Een onwettige praktijk', zo valt te lezen in de notulen, 'is beter dan een onware verklaring.' In de nieuwe enquêtetwet, die op 10 april 1948 in werking zou treden, stond niet meer dat de verklaringen zouden worden voorgelezen en door de gehoorde zouden worden ondertekend maar dat deze zouden worden voorgelezen of ter inzage zouden worden verstrekt en door de gehoorde zouden worden ondertekend. Een paar weken na deze vergadering, in maart, bracht Schilthuis naar voren dat de door De Geer in het stenogram van een niet-politiek verhoor aangebrachte wijzigingen volgens hem dikwijls storend waren. De enquêtecommissie meende toen geen zwaardere maatstaf te mogen aanleggen dan de politie en derhalve 'stylistische veranderingen' te kunnen toestaan voorzover deze de inhoud niet wijzigden. Ook sprak de PEC naar aanleiding van een brief van Albarda, die had gevraagd een verklaring in zijn stenogram te mogen wijzigen, uit dat verklaringen onder ede werden afgelegd en het derhalve in dergelijke gevallen noodzakelijk was de gehoorde opnieuw te verhoren zoals reeds door de derde subcommissie was geschied. Een vergadering later schoof de enquêtecommissie al op in haar houding: ze werd het erover eens dat er geen bezwaar bestond tegen 'kleine wijzigingen', indien deze 'slechts een verschil van nuance' betekenden. Als een gehoorde geheel op zijn verklaring terug wilde komen, diende deze opnieuw onder ede gehoord te worden. De PEC meende een en ander van geval tot geval te moeten beslissen. In het vervolg van dit hoofdstuk wordt duidelijk dat de enquêtecommissie ook substantiële inhoudelijke wijzigingen toestond die waren aangebracht door gehoorde en ook door haarzelf. De enquêtecommissie werd dus in de praktijk steeds minder streng tegenover de gehoorde.⁶⁵

In zijn rede gaf De Jong dus aan dat enkele verhoren hier en daar wat getouchéerd waren. Voor wat betreft de elf nauwgezet bestudeerde stenogrammen is deze constatering globaal genomen niet houdbaar. Deze stenogrammen zijn over het algemeen substantieel bewerkt, zowel door Donker als door de betreffende gehoorde. Wel bestaan er wat betreft de schaal van de bewerking door de gehoorde zeer sterke verschillen tussen de diverse stenogrammen. Terwijl Van Kleffens bijna helemaal geen wijzigingen aanbracht, brachten De Geer en Dijkhoorn in hun eerste verhoor en Van den Tempel in al zijn drie verhoren en dan vooral het tweede verhoor juist (zeer) veel wijzigingen aan. Bij Gerbrandy is er

---

⁶⁵ NA, archief-PEC, inv.nr. 1, notulen van de eerste vergadering op 18 november 1948, 1; NA, archief-PEC, inv.nr. 1, notulen van de veertiende vergadering op 25 februari 1948, 1-2; NA, archief-PEC, inv.nr. 2, notulen van de zestiende vergadering op 10 maart 1948, 1; NA, archief-PEC, inv.nr. 2, notulen van de zeventiende vergadering op 23 maart 1948, 1. Voor de enquêtetwet zoals deze luidde toen de enquêtecommissie aan haar werk begon, zie *Staatsblad 1850*, nummer 45; *Staatsblad 1887*, nummer 265; *Staatsblad 1918*, nummer 514. Voor de enquêtetwet die op 10 april 1948 in werking trad, zie *Staatsblad 1948*, nummer I 106; NA, archief-PEC, inv.nr. 83, algemene bijlage 1: enquêtetwet zoals zij na de laatste wijziging (18 maart 1948) luidt.

opvallend genoeg sprake van een groot verschil tussen zijn bewerking van de stenogrammen van zijn twee verhoren. In het eerste verhoor bracht hij zeer weinig wijzigingen aan maar in het tweede verhoor deed hij geregeld aanpassingen. Mogelijk speelde Donkers reactie op Gerbrandy's in de inleiding van dit hoofdstuk besproken toevoeging hierbij een rol. Hoe kunnen de verschillen verder worden verklaard? Allereerst speelde achtergrond mogelijk een rol. Van Kleffens en Gerbrandy waren juridisch geschoold. Van Kleffens was ook nog voor en na zijn ministerschap diplomaat. Zij waren derhalve zeer geoefend in het zorgvuldig wegen en kiezen van woorden. De Geer was ook juridisch geschoold, maar tijdens zijn eerste verhoor hebben emoties hem mogelijkwijs parten gespeeld omdat bij diverse onderwerpen die toen uitgebreid besproken werden zijn persoon centraal stond. Een tweede (mogelijke) verklaring is van meer praktische aard. Terwijl de zeventigers De Geer en Van den Tempel allebei geen beroep meer hadden, was Van Kleffens ambassadeur in de Verenigde Staten en was Gerbrandy ten tijde van zijn eerste verhoor voorzitter van de Raad voor het Rechtsherstel en ten tijde van zijn tweede verhoor Tweede Kamerlid.⁶⁶

Diverse wijzigingen betroffen stilistische wijzigingen die waren gericht op het veranderen van spreektaal in een meer formele schrijftaal. Donker begon bijvoorbeeld Van den Tempels tweede verhoor met de woorden 'Wij zullen dan nu voortzetten het verhoor' en hij wijzigde deze passage in het stenogram in 'Wij zullen thans voortzetten het verhoor'. Verschillende wijzigingen betroffen echter inhoudelijke wijzigingen, waaronder vrij significante veranderingen – en op deze wijzigingen richt het vervolg van deze analyse zich.⁶⁷

Het impressiemanagement van de PEC bevatte een sterke zelfrepresentatieve component. Veel van Donkers wijzigingen waren erop gericht de indruk te wekken of te versterken dat de enquêtecommissie correct en zorgvuldig te werk ging. Allereerst corrigeerde hij feitelijke onjuistheden in vragen. Tijdens meerdere verhoren had Donker bijvoorbeeld met betrekking tot de samenkomst van Kamerleden op 10 mei 1940 gesproken over een 'vergadering' terwijl de staatsrechtelijk correcte term 'bijeenkomst' was: het quorum was niet gehaald. Donker verving in de stenogrammen de eerste door de tweede term. De PEC-voorzitter wijzigde ook passages waarin zijn persoonlijke opvattingen naar voren kwamen, waarschijnlijk met de bedoeling de indruk te wekken dat de enquêtecommissie neutraal was of te voorkomen dat ze de indruk zou wekken niet neutraal te zijn. Aan Van Kleffens vroeg Donker bijvoorbeeld, met betrekking tot het voorkomen van de terugkeer van De Geer, waarom het kabinet er niet aan had gedacht Wilhelmina te bewegen een persoonlijke stap te zetten. 'Daar was de zaak', zei de PEC-voorzitter direct hierna, 'erg genoeg voor.' Donker verving in het stenogram 'erg' door 'belangrijk'.⁶⁸

---

⁶⁶ Voor de betreffende biografische informatie, zie F.K. van Iterson, *Parlement en Kiezer. Jaarboekje 1939/40 (29e Jaargang)* (Den Haag 1939) 19, NA, archief-PEC, inv.nr. 923, stenogram verhoor-Van Kleffens op 18 mei 1948, 1; NA, archief-PEC, inv.nr. 917, stenogram verhoor-Gerbrandy op 14 april 1948, 1; NA, archief-PEC, inv.nr. 940, stenogram verhoor-Gerbrandy op 19 oktober 1948, 1.

⁶⁷ NA, archief-PEC, inv.nr. 919, stenogram verhoor-Van den Tempel op 20 april 1948, 1.

⁶⁸ NA, archief-PEC, inv.nr. 923, stenogram verhoor-Van Kleffens op 18 mei 1948, 164-166 (citaten: 166). Voor voorbeelden van het veranderen van 'vergadering' in 'bijeenkomst', zie NA, archief-PEC, inv.nr. 916, stenogram

Met zijn wijzigingen heeft Donker niet slechts aan impressiemanagement gedaan voor wat betreft de enquêtecommissie zelf. Hij heeft met diverse aanpassingen eveneens indrukken van De Geer gewijzigd. De aan het einde van de vorige alinea beschreven wijziging kan worden beschouwd als een verandering met een gunstig effect voor De Geer – al was hierbij eerder het bereiken van dit effect vermoedelijk het bewerken van de zelfrepresentatie een bewust (hoofd)doel. Donker heeft echter ook wijzigingen aangebracht die het beeld van De Geer negatief hebben beïnvloed. In het derde verhoor van Van den Tempel vroeg Donker hem bijvoorbeeld naar de poging van De Geer om na zijn ontslag als minister-president alsnog minister van Financiën in het kabinet-Gerbrandy I te worden. Volgens Van den Tempel zou het bij het slagen van die poging, gezien de houding van De Geer en de verhouding tussen hem en Gerbrandy, een 'zotte geschiedenis' zijn geworden – hij achtte het mogelijk dat dit idee in de gedachtegang van Gerbrandy 'wat wonderlijk was'. 'Ik vraag mij af,' reageerde Donker, 'of het niet méér verwonderlijk moet worden geacht in de gedachtenwereld van De Geer, dat hij na alles wat er gebeurd was, nog de mogelijkheid serieus onder het oog zag, dat hij als Minister van Financiën in het kabinet zou optreden, want de bezwaren gingen niet tegen zijn beleid als Minister, maar tegen zijn instelling.' In het stenogram wijzigde Donker het laatste zinsgedeelte in 'want de bezwaren gingen meer nog dan tegen zijn beleid als Minister tegen zijn algehele instelling'. Hiermee wekte Donker de indruk dat ook De Geers beleid door de andere ministers bezwaarlijk werd geacht – iets wat de oude versie van dit zinsdeel geenszins deed. Het is mogelijk dat hij deze wijziging niet aanbracht *met de bedoeling* om De Geer in een kwader daglicht te stellen, maar omdat hij meende dat deze voorstelling van zaken meer in overeenstemming was met de historische werkelijkheid. Het effect van de wijziging was voor De Geer echter negatief.⁶⁹

De inhoudelijke wijzigingen die door gehoorde personen zijn aangebracht kunnen in twee groepen worden verdeeld: wijzigingen gericht op (feitelijke) informatie over historische gebeurtenissen en aanpassingen ten aanzien van beoordelingen van personen en hun toenmalige handelen. Deze twee soorten lopen een beetje in elkaar over; ze zullen in deze analyse dan ook niet gescheiden worden behandeld. Wel kan de conclusie worden getrokken dat voor wat betreft de meest significante wijzigingen de meeste aanpassingen eerder tot de tweede groep behoren. Met verschillende van hun wijzigingen bewerkten diverse ministers actief hun zelfrepresentatie: door elementen uit het verhoor te wijzigen, probeerden zij een betere indruk van zichzelf en hun toenmalige handelen te geven dan zij tijdens het verhoor hadden gedaan. Gevraagd naar zijn overleg met andere ministers tijdens de formatie van zijn eerste kabinet, gaf Gerbrandy tijdens zijn tweede verhoor aan dat hij meende met drie of vier ministers overleg te hebben gepleegd 'over de vraag: mijn hemel, moet ik dat nu wel doen?' In het stenogram schrapte Gerbrandy de woorden 'mijn hemel', vermoedelijk omdat deze de indruk konden wekken dat Gerbrandy wanhopig was geweest en in die zin eerder zwakte dan kracht uitstraalden.

---

verhoor-Dijxhoorn op 13 april 1948, 46; NA, archief-PEC, inv.nr. 917, stenogram verhoor-Gerbrandy op 14 april 1948, 21.

⁶⁹ NA, archief-PEC, inv.nr. 933, stenogram verhoor-Van den Tempel op 15 september 1948, 53-54.

Tijdens het eerste verhoor van Dijkhoorn vroeg Donker hem of het kabinet bij zijn vertrek uit Nederland wel voldoende had overwogen om het vertrekkende gezelschap nog wat uit te breiden met enkele hogere ambtenaren. Dijkhoorn antwoordde dat hij dit voor zijn ministerie had overwogen. '[T]oen heb ik gezegd: ik neem 2 Adjudanten mee en voor de rest niemand. De hele weermacht hier moet demobiliseerd worden. Die mensen moeten weer in de Maatschappij terug. [...] Het hele leger (de Weermacht) moet gedemobiliseerd worden. Terwijl iedereen nodig is.' Deze woorden verving Dijkhoorn in het stenogram door de volgende: 'Tenslotte heb ik mijn 2 Adjudanten medegenomen en voor de rest niemand, want de hele weermacht bleef achter. [...] De administratieve dienst mocht in geen geval spaak lopen.' De oude tekst wekt de indruk dat de toenmalige minister van Defensie Dijkhoorn er reeds vóór zijn vertrek op 13 mei zeker van was dat Nederland de strijd zou verliezen en het leger derhalve gedemobiliseerd diende te worden – en dat terwijl Nederland pas een dag later, op 14 mei, zou capituleren. De nieuwe tekst wekt een dergelijke indruk niet. Dijkhoorn meende vermoedelijk dat het voor hem bijzonder pijnlijk zou zijn als juist hij – de toenmalige minister van Defensie – zo een defaitistische impressie zou geven.⁷⁰

Van den Tempel was echter – samen met De Geer – de minister die de meeste wijzigingen aanbracht teneinde de impressie die hij van zichzelf had gegeven te verbeteren. Tijdens zijn eerste verhoor vroeg Donker hem naar de opstelling van het regeringscommuniqué van 14 mei 1940. Laatstgenoemde gaf aan dat er 'twist' was geweest over dit communiqué: '[E]n toen moet ik gezegd hebben: Ga nu maar weg en publiceer het maar zó. Dat kan heel goed zo zijn, gezien die situatie'. In het stenogram verving Van den Tempel de laatste drie woorden van deze passage door 'dat lag wel in de lijn van mijn optreden', waarmee hij zichzelf portretteerde als iemand die gewoon was geweest probleemoplossend en daadkrachtig op te treden.⁷¹

Dat diverse oud-ministers met wijzigingen aan impressiemanagement met betrekking tot hun zelfrepresentatie deden, is niet zonder betekenis. Dit betekent namelijk dat zij bij het aanbrengen van wijzigingen niet slechts gericht waren op het veranderen van de indruk die zij tijdens de verhoren van De Geer dan wel Wilhelmina of allebei hadden gegeven, maar dat zij zich in meer algemene zin bewust waren van de mogelijkheid van impressiemanagement door middel van het doen van aanpassingen en deze mogelijkheid aangrepen om indrukken van zichzelf te verbeteren. De wijzigingen die de gewezen ministers ten aanzien van Wilhelmina en De Geer aanbrachten komen in de volgende alinea's aan bod.

De meest significante door oud-ministers aangebrachte wijzigingen met betrekking tot Wilhelmina hadden op het beeld van haar louter een positief effect. Een enkele wijziging betrof een schrapping van een passage volgens welke een gewezen minister tijdens het verhoor blijk had gegeven van haar in vergelijking met de normale staatsrechtelijke praktijk buitengewone invloed op het regeringsbeleid. Donker vroeg Dijkhoorn tijdens zijn eerste verhoor of hij iets kon mededelen over de kwestie van de zetelverplaatsing naar Nederlands-Indië. De gehoorde gaf eerst aan dat hij daarover nog

---

⁷⁰ NA, archief-PEC, inv.nr. 940, stenogram verhoor-Gerbrandy op 19 oktober 1948, 66-78 (citaat: 77); NA, archief-PEC, inv.nr. 916, stenogram verhoor-Dijkhoorn op 13 april 1948, 49-50 (citatens: 50).

⁷¹ NA, archief-PEC, inv.nr. 916, stenogram verhoor-Van den Tempel op 13 april 1948, 47-48 (citatens: 48).

wel stukken had die hij wel eens had gezien – een passage die hij in het stenogram zou schrappen – en zei vervolgens het volgende: 'Het is een zeer ingewikkelde zaak geweest, waar H.M. een belangrijke rol in gespeeld heeft.' In het stenogram is over het woord 'zeer' het woord 'vrij' geschreven, maar niet in het handschrift van Donker of Dijkhoorn – mogelijk was er sprake van een fout bij het uitwerken van het stenogram en heeft het ondersteunende personeel van de enquêtecommissie deze verandering aangebracht. Veel relevanter is echter het gegeven dat het gedeelte 'waar H.M. een belangrijke rol in gespeeld heeft' in het stenogram met een zwarte pen buitengewoon hevig is doorgekrast, waardoor deze woorden zeer moeilijk leesbaar zijn. Het is opvallend dat deze passage niet in het kader van de 'bijzondere' wijzigingspraktijk is geschrapt – dat deze passage niet met roze potlood is doorgehaald en dat voor het betreffende blad in het stenogram geen vervangend blad is opgesteld. Het is niet met zekerheid te zeggen wie de passage zo hevig doorgehaald heeft. Donker en Dijkhoorn bewerkten het stenogram allebei met een zwarte pen. Ondanks dat dit een tekstgedeelte van Dijkhoorn betreft, is het niet uitgesloten dat Donker ingegrepen heeft. Opmerkelijk is tevens de hevigheid waarmee de passage is doorgekrast. Wie de passage ook heeft doorgehaald, de gedachten waardoor deze persoon zich hierbij heeft laten leiden voerden waarschijnlijk verder dan de publicatie van het enquêteverslag. Om aan te geven dat een passage niet in de drukproef van het verhoor diende te komen volstond het doorhalen hiervan met een enkele streep en (ook) in dit stenogram zijn bijna alle schrappingen op deze wijze uitgevoerd. De doorkrasser wilde vermoedelijk dat mensen die later het stenogram zouden raadplegen – vermoedelijk (in ieder geval) historici – geen kennis zouden kunnen nemen van deze passage.⁷²

De meeste belangrijke wijzigingen betroffen echter schrappingen of afzwakkingen van negatieve uitlatingen omtrent de handelwijze en het karakter van de vorstin. Van den Tempel was voor al deze aanpassingen verantwoordelijk. Het volgende voorbeeld illustreert deze groep wijzigingen. Tijdens zijn tweede verhoor gaf Van den Tempel in een uiteenzetting over de vroege Londense periode aan dat hij geen minuut getwijfeld had aan de afloop van de oorlog. In het stenogram schrapte hij de volgende passage: 'Ik ben eens bij de Koningin geweest en toen sprak zij met mij over die dingen. Ik zei toen tegen de Koningin: Majesteit, het staat natuurlijk zo: als wij terugkomen en er is nog één Duitser in Nederland, wij spraken over Rotterdam, dan hebben wij de oorlog natuurlijk volkomen verloren. "*L*" antwoordde Zij. Dat was fanatisme natuurlijk, dat had je op die ogenblikken nodig.' Het handgeschreven gedeelte is niet in het handschrift van Donker of Van den Tempel geschreven; mogelijk is het door een lid van het ondersteunend personeel van de enquêtecommissie genoteerd bij de uitwerking van het stenogram. Wellicht vreesde Van den Tempel dat deze passage de indruk kon wekken dat hij en Wilhelmina voor een minister en staatshoofd wel heel erg fanatiek waren geweest, misschien wel *te* fanatiek, en achtte hij het daarom beter deze passage te schrappen. Ook deze passage is opmerkelijk

---

⁷² NA, archief-PEC, inv.nr. 916, stenogram verhoor-Dijkhoorn op 13 april 1948, 58.

genoeg – zeker gezien de aanwezigheid van een uitlating van Wilhelmina – niet geschrapt in het kader van de 'bijzondere' wijzigingspraktijk.⁷³

Ten aanzien van De Geer brachten oud-ministers meer significante wijzigingen aan. De Geer zelf beperkte zich bij zijn impressiemanagement ten aanzien van zijn zelfrepresentatie tot het bewerken van uitlatingen die voor hem schadelijk konden zijn. Twee voorbeelden dienen ter illustratie hiervan. Ten eerste zei De Geer, tijdens zijn tweede verhoor door Donker gevraagd naar het telefoongesprek dat hij op 13 mei 1940 vanuit Hoek van Holland met opperbevelhebber Winkelman – mogelijk over de instructie betreffende de te volgen militaire strategie – zou hebben gevoerd, onder meer het volgende: 'Minister Dijkhoorn was de actor in deze, formuleerde het, daar hij deskundige was op dit gebied op een kladje – wat hij noemt een minute – en dit kladje heb ik bij het telefoongesprek gebruikt.' In het stenogram schrapte De Geer de woorden 'was de actor in deze'. Deze woorden wekken de indruk dat niet De Geer als minister-president maar Dijkhoorn als 'gewoon' minister bij zo een belangrijke aangelegenheid de leidende figuur was geweest en daarmee mogelijk dat De Geer destijds niet het leiderschap had getoond dat van een minister-president mocht worden verwacht – vermoedelijk heeft De Geer ze hierom geschrapt. Ten tweede bracht De Geer ten aanzien van het door hem tijdens het eerste verhoor verklaarde betreffende zijn terugkeer diverse wijzigingen aan. Het volgende voorbeeld vormt de meest significante van deze aanpassingen. De Geer vertelde de enquêtecommissie dat hij brieven had gekregen uit Indië, waar hij (destijds) drie kinderen had. Hij schrapte in het stenogram deze, op de correspondentie met zijn dochter betrekking hebbende passage: 'In die trant schreef zij mij. Toen ik het haar schreef, schreef zij mij: doe het vooral, want je moet hier zijn.' Ook schrapte hij deze passage over de correspondentie met een zoon van hem: 'een volkomen vaderlandgetrouwe, die mij schreef in Augustus 1940: het spijt mij nu, dat ik in Indië zit (hij is reserve-officier), ik zou graag in Europa zijn om die bende mee te helpen bestrijden. Hij schreef mij ook: kom naar Indië'. Deze passages wekken de indruk dat De Geer, met het niet uitvoeren van de regeringsopdracht in Nederlands-Indië en zijn terugkeer naar Nederland, niet alleen tegen de wens van de Nederlandse regering maar ook tegen de wensen van zijn eigen kinderen in had gehandeld. De Geer, die dus minder dan een halfjaar vóór het verhoor mede op grond van zijn terugkeer definitief strafrechtelijk was veroordeeld, schrapte deze passages waarschijnlijk omdat hij vreesde dat mensen in het licht van deze passages zijn terugkeer alleen nog maar onbegrijpelijker en wellicht ook afkeurenswaardiger zouden vinden.⁷⁴

Ook bij de meest significante, door oud-collega-ministers aangebrachte wijzigingen die een positief effect hadden op het beeld van De Geer ging het om het schrappen of aanpassen van passages in de stenogrammen die een negatieve impressie van hem geven, zij het dat deze impressies in vergelijking met De Geers eigen uitlatingen een nog negatiever karakter dragen. Dijkhoorn kreeg bijvoorbeeld tijdens zijn eerste verhoor van Donker de vraag of De Geers voornemen om met vakantie

---

⁷³ NA, archief-PEC, inv.nr. 919, stenogram verhoor-Van den Tempel op 20 april 1948, 3-8 (citaat: 7).

⁷⁴ NA, archief-PEC, inv.nr. 933, stenogram verhoor-De Geer op 15 september 1948, 17-18 (citaat: 18); NA, archief-PEC, inv.nr. 918, stenogram verhoor-De Geer op 15 april 1948, 116-121 (citaten: 119-120).

naar Zwitserland te gaan wat betreft zijn ontslag de doorslag had gegeven. Uit zijn antwoord schrapte Dijkhoorn (onder meer) de volgende passage, waarmee hij vermoedelijk de toenmalige reacties van de andere ministers poogde te schetsen: 'Ja is hij nu helemaal gek geworden, dan wil hij nog met vakantie naar Zwitserland.' Daarnaast sprak Van den Tempel tijdens zijn eerste verhoor de volgende woorden: 'De heer de Geer heeft natuurlijk gefaald. Dat kan ik van de anderen niet zeggen. Ik heb dat in mijn boek gezegd en ik wil daar geen woord van afdoen.' Van den Tempel deed hier achteraf echter elk woord van af – in die zin dat hij zelf de gehele passage uit het stenogram schrapte. Dijkhoorn en Van den Tempel meenden wellicht achteraf dat zij zich tijdens hun verhoor iets te hard hadden uitgedrukt over de man die hen hun eerste ministerspost had aangeboden.⁷⁵

De door De Geer zelf aangebrachte wijzigingen hebben ervoor gezorgd dat de balans van de wijzigingspraktijk niet in zijn nadeel is uitgevallen. Diverse gewezen ministers hebben namelijk ook veranderingen aangebracht waarmee zij de beelden die zij tijdens hun verhoor van De Geer hadden geschetst in voor hem negatieve tot zelfs zeer negatieve zin hebben beïnvloed. De in de inleiding van dit hoofdstuk beschreven toevoeging van de hand van Gerbrandy is een voorbeeld van een dergelijke wijziging met een schadelijk effect voor De Geer. In dit opzicht met afstand de meest bedrijvige en daarmee voor De Geer meest schadelijke bewerker van stenogrammen was Van den Tempel. Tijdens zijn eerste verhoor zei deze dat 'de heer de Geer de stappen gedaan heeft om naar Engeland te gaan'. Na afloop verving hij de woorden 'de stappen gedaan' door 'medegewerkt'. In zijn derde verhoor zei Van den Tempel over het vertrek naar Engeland onder meer het volgende: 'De beslissing lag bij de Minister-president'. Hij schrapte deze passage in het stenogram. Zeker in het licht van de lof die enquêtecommissie zou uitspreken over het kabinetsbesluit de regeringszetel naar Engeland te verplaatsen hebben deze beide wijzigingen een negatief effect gehad op het beeld van De Geer. Helemaal aan het einde van zijn eerste verhoor gaf Van den Tempel een algemene beschouwing over De Geer, die hij met de volgende woorden afsloot:

In elk geval meende de heer de Geer het goed. Het ging om een man van 70 jaar, die daar niet tegen aan kon, die alles goed gedaan heeft, ook in Nederland, die het goed meent en die in elkaar viel. Dat was de grote fout. Er zijn meer gevallen van in elkaar gevallen, gebroken mensen. Hij moest weg, dat stond als een paal boven water. Hij kon geen cent meer toegeven. Dat wist ik ook. Dit heeft echter onze persoonlijke verhouding nooit beïnvloed.

Van den Tempel wijzigde deze passage in het stenogram ingrijpend. De nieuwe tekst luidt als volgt: 'In elk geval heeft de heer de Geer aanvankelijk het goede voor gehad. Het betrof hier een man van 70 jaar, die de moeilijkheden, waarvoor hij in dezen zeer bijzonderen tijd werd geplaatst, niet aankon en die ineenschrompelde. Natuurlijk was dat fataal, waar het de leider van een uitgeweken Regering betrof.

---

⁷⁵ NA, archief-PEC, inv.nr. 916, stenogram verhoor-Dijkhoorn op 13 april 1948, 66; NA, archief-PEC, inv.nr. 916, stenogram verhoor-Van den Tempel op 13 april 1948, 104.

Het was een tragisch geval.' Hiermee heeft Van den Tempel de indruk die hij van De Geer gaf zonder meer bewerkt ten nadele van laatstgenoemde. In het bijzonder de wijziging van de openings- en slotzin van dit tekstgedeelte hebben een voor De Geer schadelijk effect gehad. De openingszin van de nieuwe tekst geeft de impressie dat De Geer later foute intenties zou hebben gehad. De slotzin van de oorspronkelijke tekst wekt daarnaast de indruk dat het persoonlijke contact tussen Van den Tempel en De Geer goed is gebleven. In de slotzin van de nieuwe tekst komt dit element niet terug – integendeel.⁷⁶

Deze wijzigingspraktijk en de communicatie van de enquêtecommissie naar buiten toe op dit punt waren niet met elkaar in overeenstemming. Tijdens de PEC-vergaderingen werd blijkens de notulen gesproken over 'nazien' van stenogrammen, maar ook over 'verbeteren' en – met betrekking tot de subcommissievoorzitter – 'correctie'. In de werkzaamhedenverslagen gebruikte de enquêtecommissie echter enkel het woord 'nazien'. Donker sprak tijdens een radiorede over het werk van de enquêtecommissie in juni 1948 de volgende woorden: 'Voor de wel eens geuite vrees, dat de zaken de doofpot zullen ingaan, bestaat echter niet de minste reden. Bij de verslagen toch zullen de stenografisch opgenomen verhoren onverkort worden gepubliceerd.' Donker sprak hier niet alleen een onwaarheid, maar zeer waarschijnlijk wist hij ook dat hij een onwaarheid sprak. Volgens Schuijts brief aan Gerbrandy van mei 1948 – dus vóór de radiorede – had Donker dus ingestemd met een omvangrijke toevoeging aan het stenogram van de hand van Gerbrandy.⁷⁷

Richting de gehoorde liet de enquêtecommissie zich echter in andere bewoordingen uit. Griffier Schepel stuurde Gerbrandy een brief ter begeleiding van het stenogram van diens eerste verhoor. Hierin schreef Schepel de eer te hebben de geaddresseerde het stenogram 'ter correctie' toe te zenden. Daarnaast bevat de brief de volgende passage: 'Ik maak er U opmerkzaam op, dat U krachtens de geldende voorschriften slechts die veranderingen in Uw verklaring moogt aanbrengen, welke betreffen stijl of woordvoeging, doch niet die, welke de zaak zelf betreffen.' Het is goed mogelijk dat dit een standaardbrief betreft die de enquêtecommissie bij elke verzending van een stenogram aan de gehoorde stuurde. Gerbrandy en andere gehoorde van wie de stenogrammen in het kader van dit scriptieonderzoek nauwgezet zijn bestudeerd hielden zich dus in de praktijk niet aan Schepels instructie – en de enquêtecommissie deed dit zelf ook niet. Het is niet duidelijk op welke geldende voorschriften Schepel doelde. De (nieuwe) enquêtewet vermeldde hieromtrent slechts dat de schriftelijke aantekening aan de getuigen of deskundigen 'voorgelezen of ter inzage verstrekt en door dezen ondertekend' werd. De stelling is derhalve goed verdedigbaar dat de enquêtecommissie in strijd met de enquêtewet

---

⁷⁶ NA, archief-PEC, inv.nr. 916, stenogram verhoor-Van den Tempel op 13 april 1948, 77, 109; NA, archief-PEC, inv.nr. 933, stenogram verhoor-Van den Tempel op 15 september 1948, 27.

⁷⁷ NA, archief-PEC, inv.nr. 2, notulen van de achttiende vergadering op 14 april 1948, 3 (nazien: 'nagezien'); NA, archief-PEC, inv.nr. 2, notulen van de twintigste vergadering op 14 april 1948, 3 ('verbeteren'); NA, archief-PEC, inv.nr. 2, notulen van de 21e vergadering op 19 mei 1948, 2 (nazien: 'nagezien'; 'correctie'); NA, archief-PEC, inv.nr. 83, NA, archief-PEC, inv.nr. 83, algemene bijlage 9: radiorede, gehouden door mr. L.A. Donker op donderdag 24 juni 1948, 3. Voor een voorbeeld van 'nazien' in een werkzaamhedenverslag, zie *HTK 1947-1948, Bijlagen*, kamerstuknr. 713, ondernr. 2 (21 juli 1948) 6 ('nagezien'; 'ziet [...] na').

handelde. De wijzigingspraktijk kan immers niet worden geacht in overeenstemming te zijn met de term 'ter inzage'.⁷⁸

Hoe kan de wijzigingspraktijk worden verklaard? Allereerst vormde de enquête een belangrijke operatie voor (het herstel van) het aanzien van het parlement dat vrij kort ervoor ruim vijf jaar niet of niet volledig had gefunctioneerd. Volgens Donker zou de enquêtecommissie zich blameren als ze niet binnen redelijke termijn haar onderzoek zou afronden. Vermoedelijk in ieder geval mede in het licht van dit element deed de PEC via haar bewerking van de stenogrammen haar eigen optreden tijdens de verhoren correcter en zorgvuldiger voorkomen dan het in werkelijkheid was geweest. Het is mogelijk dat de enquêtecommissie, juist omdat ze zelf, voordat de gehoorde stenogrammen te zien kregen, wijzigingen had aangebracht in de stenogrammen – en dan niet slechts stilistische, maar ook inhoudelijke wijzigingen –, zich niet streng wilde dan wel meende te mogen opstellen tegenover gehoorde die vervolgens ook wijzigingen – en dan ook niet slechts stilistische, maar eveneens inhoudelijke aanpassingen – aanbrachten.⁷⁹

Een tweede verklaring schuilt in de mogelijke invloed van een andere wijzigingspraktijk, te weten de praktijk van het wijzigen van de *Handelingen* van de Tweede Kamer, oftewel de woordelijke verslagen van de plenaire vergaderingen van deze Kamer. Sprekers tijdens deze vergaderingen – Kamerleden en bewindslieden – hadden het recht van correctie van de stenogrammen. Hierbij mochten zin en strekking van het betoog niet worden aangetast; wijzigingen dienden te worden beperkt tot stilistische veranderingen en het corrigeren van kennelijke onjuistheden. Het is mogelijk dat de enquêtecommissie zich bij haar omgang met de stenogrammen van de verhoren baseerde op of liet inspireren door deze wijzigingspraktijk en zodoende, ondanks dat volgens de enquêtewet enkel voorlezing of verstrekking ter inzage waren toegestaan (en ondanks het andere karakter van enquêteverhoren ten opzichte van plenaire Kamervergaderingen), de gehoorde de gelegenheid gaf deze stenogrammen te corrigeren. Zowel in (de notulen van) haar vergaderingen als bij het opstellen van het tweede werkzaamhedenverslag eigende de enquêtecommissie zich de term '*Handelingen*' – al dan niet met hoofdletter – toe om hiermee gedrukte weergaven van verhoren aan te duiden.⁸⁰

De wijzigingspraktijk kan, ten slotte, ook worden verklaard door de wens van de enquêtecommissie om de waarheid te vinden. De reeds hiervoor genoemde in de notulen voorkomende en op het niet voorlezen, maar ter inzage verstrekken van de stenogrammen betrekking hebbende passage 'Een onwettige praktijk is beter dan een onware verklaring' wekt de indruk dat de enquêtecommissie het de gehoorde de gelegenheid bieden onjuistheden te corrigeren beschouwde als

---

⁷⁸ NA, archief-Gerbrandy, inv.nr. 108, brief van Schepel aan Gerbrandy (ongedateerd); *Staatsblad 1948*, nummer I 106, 2 (citaat); NA, archief-PEC, inv.nr. 83, algemene bijlage 1: enquêtewet zoals zij na de laatste wijziging (18 maart 1948) luidt, 2.

⁷⁹ NA, archief-PEC, inv.nr. 1, notulen van de tweede vergadering op 26 november 1947, 1.

⁸⁰ Bonenkamp, *Zwijgend medewerker en aandacht luisteraar*, 12-13; *HTK 1947-1948, Bijlagen*, kamerstuknr. 713, ondernr. 2 (21 juli 1948) 6, 9, 11. Voor voorbeelden van de term 'Handelingen' in notulen van vergaderingen, zie NA, archief-PEC, inv.nr. 2, notulen van de zestiende vergadering op 10 maart 1948, 1; NA, archief-PEC, inv.nr. 2, notulen van de zeventiende vergadering op 23 maart 1948; 1.

het (voornaamste) doel van het hen ter inzage verstrekken van de stenogrammen. Ook impliceert deze passage dat de PEC meende dat dit corrigeren van onwaarheden door gehoorde niet of minder goed mogelijk zou zijn bij voorlezing. Deze opvatting bleek van belang: het is maar zeer de vraag of gehoorde ingrijpende wijzigingen zoals (sommige van) de in dit hoofdstuk beschrevene zouden hebben aangedragen tijdens of na het beluisteren van de tekst van het stenogram – in algemene zin komen mensen waarschijnlijk eerder tot dergelijke wijzigingen indien zij, zoals bij de enquête het geval was, de gelegenheid hebben de tekst te lezen en hier enige tijd voor krijgen. Ten aanzien van Wilhelmina handelde de enquêtecommissie niet volgens de genoemde passage – integendeel: op dit punt achtte ze een verklaring die niet (helemaal) in overeenstemming met de waarheid in de vorm van de historische werkelijkheid was beter dan een praktijk die in haar optiek niet in overeenstemming was met de Grondwet, namelijk het in het geding brengen van het staatshoofd.

Wat is de betekenis van deze wijzigingspraktijk? Allereerst wekte de PEC met haar enquêteverslag de indruk dat diverse zaken tijdens de verhoren waren gezegd terwijl dit niet het geval was geweest. De enquêtecommissie zelf kon zich door de wijzigingspraktijk correcter en zorgvuldiger aan de buitenwereld presenteren dan zij in werkelijkheid tijdens de verhoren was geweest. De argeloze lezer werd dus in de maling genomen. De betekenis gaat echter verder dan dat. Met de wijzigingspraktijk ondermijnde de enquêtecommissie en daarmee de Kamer haar eigen controlerende taak. De kracht van het enquêteverhoor schuilt juist daarin dat Kamerleden bij het regeringsbeleid betrokkenen het vuur na aan de schenen kunnen leggen, onder meer door direct scherpe en kritische vervolgvragen te stellen naar aanleiding van door de gehoorde gedane uitspraken. De enquêtecommissie gaf gehoorde echter de gelegenheid achteraf op uitlatingen terug te komen en het is maar de vraag of de enquêtecommissie naar aanleiding van de door wijzigingen ontstane nieuwe inhoudelijke betekenis van (de stenogrammen van) verhoren nog scherpe en kritische (vervolg)vragen aan de gehoorde gesteld heeft. Blijkens de steekproef weigerde de PEC niet door gehoorde aangebrachte wijzigingen over te nemen. Dit gegeven wijst niet (bepaald) in de richting van kritisch bevragen en zelfs als ze naar aanleiding van wijzigingen nog vragen heeft gesteld, dan heeft ze dit vermoedelijk (hoofdzakelijk) schriftelijk gedaan – en hierbij kan de Kamer toch minder sterk dan bij een enquêteverhoor betrokkenen het vuur na aan de schenen leggen. Diepgaande bestudering van de correspondentie van de enquêtecommissie kan meer inzichten opleveren over haar omgang met de stenogrammen. De betekenis van de wijzigingspraktijk met betrekking tot het regeringsbeleid tijdens de vroege oorlogsperiode schuilt daarin, dat betrokkenen een aanvullende gelegenheid kregen om hiervan een beeld te schetsen – een gelegenheid kregen om de indrukken van zichzelf en van anderen die zij hadden gewekt te veranderen, (nog) beter in overeenstemming te brengen met hetgeen zij voelden en gepast(er) vonden om te laten publiceren. Zij kregen de gelegenheid de eerste opnames te bekijken en scènes te veranderen voordat de film in première zou gaan en zorgden er met hun aanpassingen in de praktijk voor dat het beeld dat de film van het enquêteverslag zou schetsen in vergelijking met de tijdens de verhoren gegeven impressies ten aanzien

van Wilhelmina positiever – dat wil zeggen: minder negatief – en ten aanzien van De Geer positiever – eveneens: minder negatief – of juist negatiever werd.

Welke keuzes maakte de enquêtecommissie, ten slotte, ten aanzien van de verwerking van de verhoren in haar eigenlijke verslag? In ieder geval in kwantitatief opzicht onderstreept het eigenlijke verslag de importantie van de verhoren voor het onderzoek. De vijftien hier relevante hoofdstukken tellen in totaal 710 verwijzingen: 153 verwijzingen naar de gepubliceerde bijlagen en overige bronnen anders dan verhoren (zoals Gerbrandy's memorandum over het Londense regeringsbeleid uit 1946) en 557 verwijzingen naar gepubliceerde weergaven van verhoren. 389 van deze 557 verwijzingen betreffen verwijzingen naar politieke verhoren van de tien verhoorde ministers uit het tweede kabinet-De Geer. In haar slotbeschouwing schreef de PEC dat de periode waarvan zij het onderzoek had beëindigd voor een belangrijk deel mede bepaald was door de persoon van De Geer. De enquêtecommissie koos er echter voor in de vijftien hoofdstukken 41 keer te verwijzen naar door De Geer tegenover de PEC afgelegde verklaringen – oftewel slechts net iets vaker dan gemiddeld. De PEC verwees niet vaker naar de verhoren van de andere voormalige minister-president, Gerbrandy (40 keer), maar wel vaker naar de verhoren van Van Rhijn (42 keer), Van den Tempel (43 keer), Dijkhoorn (48 keer) en Steenberghe (56 keer). De relatief hoge aantallen voor wat betreft Van Rhijn en Steenberghe kunnen in ieder geval worden verklaard door de aanwezigheid van het hoofdstuk over de overdracht van het regeringsgezag, waarbij zij een centrale rol speelden. In het licht van de in het kader van dit scriptieonderzoek verrichte lezing van de vijftien hoofdstukken, waaruit is gebleken dat over het algemeen de houding van De Geer hierin een centrale rol inneemt, kan uit deze statistieken worden geconcludeerd dat de PEC ervoor gekozen heeft in dit deel van het eigenlijke verslag zeer veel woorden te wijden aan haar eigen opvattingen en aan opvattingen van andere ministers over De Geer en niet bijzonder veel woorden te wijden aan de door De Geer zelf tegenover de enquêtecommissie afgelegde verklaringen.⁸¹

Verschillende keuzes die de enquêtecommissie in kwalitatief opzicht maakte met betrekking tot de verwerking van de verhoren waren echter relevanter in de zin dat deze een grotere impact hadden op het beeld dat het enquêteverslag van De Geer schetst. De meest significante keuzes hadden betrekking op de wijze waarop de PEC de verschillende verklaringen presenteerde en hadden een (zeer) negatieve impact op het beeld van De Geer. Een voorbeeld dient ter illustratie hiervan. Het voorbeeld betreft hoofdstuk 23, dat handelt over de opvattingen ten aanzien van de voortzetting van de oorlog in de eerste maanden in Londen. Hierin koos de enquêtecommissie er dikwijls voor eerst anderen – soms vele anderen – 'aan het woord te laten' onder meer of enkel over De Geer en pas daarna verklaringen van De Geer zelf in het eigenlijke verslag te verwerken, zelfs bij onderwerpen die hoofdzakelijk op De Geer betrekking hebben, zoals zijn radiorede en zijn opvattingen over het beëindigen van de oorlog. In het

---

⁸¹ PEC, *Verslag. Deel 2A en B*, 262. Voor het hoofdstuk over de overdracht van het regeringsgezag, zie PEC, *Verslag. Deel 2A en B*, 111-120.

hoofdstuk over zijn ontslag liet de PEC liefst zeven collega-ministers voorgaan. Haar behandeling van zijn bezoek aan Churchill in de zesde paragraaf van hoofdstuk 23 was zo mogelijk nog frappanter. De Geer had dit bezoek samen met Van Kleffens en Michiels van Verduynen gebracht. De enquêtecommissie begon de paragraaf met een weergave van de verklaring die Van Kleffens had afgelegd in het kader van het vooronderzoek in de strafzaak-De Geer. Ze bracht hierbij onder meer naar voren dat De Geer volgens Van Kleffens Churchill had begroet met een '*Good bye* [sic; cursivering KvdA]', een vrij hakkelig gesprek had gevoerd en had gezinspeeld op de wenselijkheid van een compromisvrede. Vervolgens gaf de PEC een weergave van het door Van Kleffens tegenover de enquêtecommissie verklaarde, die begon met de constatering dat hij had bevestigd dat het gesprek 'een allerakeligste indruk' had gemaakt. Hierna liet de enquêtecommissie Michiels van Verduynen aan het woord; ze stipte onder meer aan dat hij tegenover de PEC had verklaard dat Van Kleffens lezing juist was, dat het een hopeloos gesprek was geweest en dat hij en Van Kleffens het gesprek eigenlijk doorgevoerd en zo snel mogelijk beëindigd hadden. De PEC koos er vervolgens voor om niet de derde Nederlandse aanwezige bij het gesprek, de toenmalige minister-president De Geer, maar drie ministers die niet present waren geweest aan het woord te laten. De enquêtecommissie schreef dat Bolkestein zich herinnerde dat zijn bij het gesprek aanwezige collega's 'zeer onthutst en er werkelijk zeer ellendig onder' waren geweest, dat Albarda meende dat De Geers toespeling op de vrede van Amiens bij het bezoek wél in zijn mentaliteit lag en dat De Geer op dit punt zeer pessimistisch was geweest en dat Steenberghe wist dat het verslag van het gesprek dat de ministers van Van Kleffens hadden gekregen inderdaad zeer ongunstig was. Pas hierna liet de PEC De Geer aan het woord – als laatste in de rij van deze paragraaf. Pas nadat ze de lezer van het eigenlijke verslag had overrompeld met negatieve uitlatingen ten aanzien van De Geer bracht ze onder meer naar voren dat het gesprek volgens deze toenmalige minister-president 'zeer vriendschappelijk' was geweest.⁸²

Het zeer negatieve beeld dat het enquêteverslag van De Geer schetst kan worden verklaard door een van de twee onderdelen van de kern van de praktijk van de verhoren die in dit hoofdstuk aan bod is gekomen. Ondanks dat De Geer over het algemeen in de vijftien hier relevante hoofdstukken van het eigenlijke verslag een centrale plaats inneemt, heeft de enquêtecommissie bij de verwerking van de verhoren hierin aan hem in kwantitatief opzicht – wat betreft de frequentie van verwijzingen naar weergaven van verhoren in vergelijking met zijn collega-ministers – geen bijzonder voorname rol en in kwalitatief opzicht – wat betreft de presentatie van de afgelegde verklaringen – zelfs een achtergestelde rol toegekend. Ten aanzien van De Geer speelde de reguliere wijzigingspraktijk een complexe rol. Mede door het impressiemanagement van De Geer in de vorm van de bewerking van zijn zelfrepresentatie sloeg de balans van het effect van deze wijzigingspraktijk niet door naar een voor hem negatieve kant –

---

⁸² PEC, *Verslag. Deel 2A en B*, 152-191 (hoofdstuk 23), aldaar 161-163 (radiorede), 171-184 (De Geers opvattingen over het beëindigen van de oorlog) en 166-167 (bezoek aan Churchill). Voor het hoofdstuk in het eigenlijke verslag over het ontslag van De Geer, zie PEC, *Verslag. Deel 2A en B*, 206-209.

opvallend genoeg maakten zijn oud-collega-ministers enerzijds met hun wijzigingen de indrukken die zij tijdens hun verhoren van De Geer gegeven hadden negatiever en deden zij ook aanpassingen die juist een voor hem positief effect hadden, namelijk schrappingen of afzwakkingen van negatieve uitlatingen over De Geer. Ten aanzien van Wilhelmina was de wijzigingspraktijk echter veel minder complex en veel eenduidiger: net zoals voor de 'bijzondere' wijzigingspraktijk geldt, zou het beeld dat het enquêteverslag van haar schetst ook zonder de reguliere wijzigingspraktijk zonder meer negatiever zijn geweest.

Conclusie

De uitkomst van de parlementaire enquête 'Regeringsbeleid 1940-1945' in de vorm van het gepubliceerde enquêteverslag voor wat betreft de houding van koningin en kabinetsleden tijdens de eerste dagen van de Duitse inval in mei 1940 en tijdens hun daaropvolgende eerste maanden in Londen was ten aanzien van De Geer zeer negatief. Deze uitkomst kan worden verklaard door verscheidene elementen behorende tot de praktijk van de verhoren. Allereerst vormen de door de enquêtecommissie gemaakte keuzes ten aanzien van de reikwijdte van het onderzoek een verklaring: ze zocht de grenzen van haar opdracht op door tijdens de verhoren De Geers eigen opvatting over zijn terugkeer en de indruk die deze actie maakte aan de orde te stellen, stond op deze grens door De Geers brochure *Synthese* ter sprake te brengen en overschreed deze door te vragen naar De Geers schrijfgelateerde ondernemingen ná verschijnen hiervan. Niet slechts de breedte, maar ook de diepte van de enquête speelde een belangrijke rol: de PEC gaf gehoorde niet alleen de ruimte om tijdens de verhoren voor De Geer schadelijke anekdotes naar voren te brengen en aldus onderdeel te laten worden van de enquête, maar ook verifieerde ze deze verhalen slechts in zeer beperkte mate, terwijl ze zich sommige hiervan wél toeëigende in haar eigenlijke verslag. De uitkomst kan ook worden verklaard door haar verwerking van de verhoren in haar eigenlijke verslag: de enquête koos ervoor de houding van De Geer trad in de relevante hoofdstukken nadrukkelijk op de voorgrond te stellen, maar koos er tegelijkertijd voor niet bijzonder vaak naar weergaven van verhoren van De Geer te verwijzen en hem wat betreft de presentatie van de diverse voor de PEC afgelegde verklaringen zelfs een achtergestelde plaats toe te kennen. De praktijk van het wijzigen van stenogrammen speelde in dezen echter een complexe, tweezijdige rol. Enerzijds maakten gehoorde achteraf indrukken die zij tijdens verhoren van De Geer hadden gegeven zonder meer negatiever. Anderzijds bewees De Geer zelf met zijn bewerkingen zijn zelfrepresentatie een goede dienst, terwijl anderen voor hem schadelijke uitlatingen schraptten of afzwakten. De PEC leverde aan beide kanten een (bescheiden) bijdrage, maar leek toch vooral gericht te zijn op impressiemanagement ten aanzien van zichzelf.

Bij de hiervoor aangedragen verklarende elementen speelden diverse factoren een rol. Allereerst was de persoonlijke dimensie van de praktijk van de verhoren van belang, en dan in het bijzonder de erg sterke positie die commissievoorzitter Donker – als individu in een commissie van negen leden – met betrekking tot de politieke verhoren wist te verwerven: hij zat de verhoren voor, hij stelde vrijwel alle vragen én bewerkte de stenogrammen. Daarnaast was hij bij alle PEC-vergaderingen aanwezig (als voorzitter) en had hij dus de meeste gelegenheden de koers van het onderzoek en het hier relevante deel van het enquêteverslag in een bepaalde richting te sturen. Donker was op 10 mei 1940 in de Kamer toen de regering daar niet was en opereerde in een PvdA-Tweede Kamerfractie waarin negatieve gevoelens ten aanzien van De Geer leefden. Het is niet uitgesloten dat Donker hierdoor zelf een voor De Geer negatieve vooringenomenheid bezat en dat deze bij de keuzes omtrent de reikwijdte van het onderzoek, de vraagstelling en de verwerking van de verhoren een belangrijke rol hebben gespeeld. Daarnaast

vormde de definitieve strafrechtelijke veroordeling van De Geer, drie weken voor de start van de enquête, een factor van belang. Met de strafzaak werd De Geer eigenlijk dubbel gestraft: niet alleen werd hij veroordeeld en leed hij imagoschade, maar ook was er in het kader hiervan een procesdossier opgesteld dat de enquêtecommissie als een belangrijke bron beschouwde, wat een voor De Geer negatieve impact op de reikwijdte van de enquête heeft gehad. De overtuigingskracht van de anekdotes, die schuilt in het ethos van de sprekers en de passendheid van de zeker in de direct naoorlogse periode zo indringende evidenties over de oorlogstijd, vormt daarnaast een verklaring voor de over het algemeen kritiekloze aanvaarding en de toeëigening hiervan door de PEC. Haar keuze voor het in beslotenheid afnemen van de verhoren zorgde er, ten slotte, voor dat de gehoorde wat betreft de mogelijkheid om op uitspraken van andere gehoorde te reageren overgeleverd waren aan de mededeelzaamheid van de enquêtecommissie, wat met de betrekking tot de anekdotes een belangrijke, voor De Geer negatieve rol heeft gespeeld.

De uitkomst van de enquête was ten aanzien van Wilhelmina nogal vlak en neutraal: de vorstin komt zeker voor in het enquêteverslag, maar als een passief en amper ingekleurd figuur. Deze uitkomst kan worden verklaard door het op artikel 55 van de Grondwet gestoelde besluit van de enquêtecommissie om de handelingen en opvattingen van het staatshoofd buiten beschouwing te laten. Hiermee was het verhaal echter niet uit. De rol van Wilhelmina kwam tijdens meerdere verhoren wel degelijk ter sprake en dan niet slechts omdat gehoorde er niet in slaagden te handelen in overeenstemming met de interpretatie door de PEC van de Grondwet voor wat betreft de implicaties hiervan voor de reikwijdte van de enquête, maar ook omdat de enquêtecommissie er zelf niet in slaagde binnen de grenzen te blijven die ze aan haar onderzoek had gesteld en het staatshoofd in het geding bracht. Dergelijke handelingen vormden verstoringen van voorstellingen die uitgingen van de Grondwet en werden daarom door de enquêtecommissie in de vorm van de 'bijzondere' wijzigingspraktijk gecorrigeerd – en in haar impressiemanagement was vooral de correctie van haar eigen verstoringen van belang met het oog op haar geloofwaardigheid en gezag in een operatie die voor het aanzien van het parlement in de kort naoorlogse periode niet zonder betekenis was. De PEC hanteerde een ruime opvatting ten aanzien van wat een verstoring vormde: ze schrapte ook kritiek omtrent haar handelwijze op dit punt die slechts indirect en impliciet het staatshoofd in het geding bracht. Globaal genomen geven de verstoringen de impressie dat Wilhelmina zich tijdens de vroege Londense periode een in vergelijking met normale staatsrechtelijke verhoudingen buitengewone invloed op het regeringsbeleid had toegeëigend. Zonder deze wijzigingspraktijk was het beeld dat het enquêteverslag van haar schetst derhalve zeker negatiever geweest. Ook hiermee was het verhaal echter nog niet voorbij. In het kader van de 'reguliere' wijzigingspraktijk schrapten de PEC en gehoorde uitlatingen – met betrekking tot haar invloed, handelwijze en karakter – die een negatieve impressie van haar geven of zwakten deze af. In tegenstelling tot bij De Geer had deze reguliere wijzigingspraktijk – waarvan het bestaan kan worden verklaard door het belang van zelfrepresentatie voor de enquêtecommissie, haar streven naar waarheidsvinding en haar bekendheid met de praktijk van het wijzigen van *Handelingen* – ten aanzien

van Wilhelmina dus wel een eenduidig effect op de uitkomst van de enquête, te weten een voor haar positief effect.

Een verlangen om juist in een tijd kort na een periode vol schendingen van rechten de Grondwet hoog in het vaandel te houden alsook de juridische achtergrond van PEC-voorzitter hebben bij dit besluit ten aanzien van de reikwijdte van de enquête mogelijk een rol gespeeld. De beslotenheid van de verhoren, waarvoor de enquêtecommissie waarschijnlijk koos omdat ze maatschappelijke destabilisatie in verband met (sterke) emoties over controversiële onderwerpen uit de oorlogstijd die ter sprake zouden komen wilde voorkomen, faciliteerde een betekenisvolle bijzondere én reguliere wijzigingspraktijk. De afwezigheid van publiek bij de voorstellingen stelde de enquêtecommissie in staat verstoringen te corrigeren *voordat* deze bij het publiek bepaalde (negatieve) indrukken konden wekken en bood gehoorde de gelegenheid de woorden waarmee zij impressies van zichzelf en anderen hadden gegeven te vervangen, te schrappen of aan te vullen *voordat* deze zouden doordringen tot de toeschouwers van de enquête die, zoals De Jong in zijn rede zei, op veilige afstand toekeken.

Wat is de betekenis van dit scriptieonderzoek en zijn resultaten? De literatuur over de houding van Wilhelmina en de ministers tijdens de eerste oorlogsmaanden steunt in niet onbelangrijke mate op het in het kader van de enquête geproduceerde materiaal en dan in het bijzonder op het gepubliceerde enquêteverslag alsook op de bevindingen van de enquêtecommissie die in dit verslag vermeld staan. De betekenis van deze scriptie ten aanzien van deze literatuur is ten minste driedig. Ten eerste toont deze scriptie aan dat diverse dimensies van de praktijk van de verhoren die in deze literatuur amper tot niet worden belicht – met name de verhoudingen binnen de commissie, de rol van anekdotes en de omgang van de PEC hiermee en de praktijk van het wijzigen van stenogrammen – grote invloed hebben gehad op de uitkomst van de enquête in de vorm van (de samenstelling van) het enquêteverslag. Deze kennis stelt eenieder die het enquêteverslag wenst te gebruiken bij onderzoek naar het regeringsbeleid rondom de bezettingstijd in staat deze bron beter op waarde te schatten. Ten tweede laat deze scriptie wat betreft de casus van De Geer zien dat de ten aanzien van hem zeer negatieve uitkomst van de enquête geen heldere reflectie van de historische werkelijkheid vormt, maar de weerslag is van specifieke keuzes van de enquêtecommissie en van gehoorde waarop het proces-De Geer, een verlangen maatschappelijke destabilisatie in de kort naoorlogse periode te voorkomen en vermoedelijk ook negatieve gevoelens ten aanzien van De Geer van invloed waren. Dit gegeven werpt nieuw, kritisch licht op de evaluatie van De Geers houding tijdens de eerste oorlogsmaanden in de kort naoorlogse periode. Omdat de meeste significante wijzigingen ten aanzien van De Geer die in de stenogrammen zijn aangebracht niet zozeer betrekking hebben op feitelijkheden met betrekking tot de oorlogsperiode als wel op beoordelingen van De Geers houding tijdens de oorlogsperiode, heeft de bestudering van de wijzigingspraktijk (veel) meer waarde met betrekking tot deze naoorlogse evaluatie dan met betrekking tot zijn houding in oorlogstijd. Ten derde schuilt de betekenis van de scriptie wat betreft de andere casus, de casus-Wilhelmina, daarin dat de analyse van de wijzigingspraktijk aantoont dat ministers tijdens de in het kader van deze

parlementaire enquête afgenomen verhoren onder ede hebben gesproken over de invloed van Wilhelmina op het regeringsbeleid. Deze analyse vormt hiermee een bevestiging voor de vroege Londense periode van de in vergelijking met de normale staatsrechtelijke praktijk buitengewone invloed op het regeringsbeleid die Wilhelmina zich tijdens de Tweede Wereldoorlog heeft toegeëigend. Voor wat betreft de eerste oorlogsmoanden trekt deze scriptie de stelling van De Geer-biograaf Van Osch in twijfel dat de enquêtecommissie Wilhelmina met haar handelwijze ten aanzien van het staatshoofd geen dienst heeft bewezen en ondersteunt ze de door haar biograaf Fasseur ingenomen stelling dat deze handelwijze haar prestige als oorlogskoningin ten goede is gekomen.

De betekenis van deze studie wat betreft de literatuur over parlementaire enquêtes bestaat daarin, dat ze de waarde aantoont van een historische en politiek-culturele – en dan in het bijzonder praxeologische – benadering voor de bestudering van enquêtes. De scriptie laat immers zien dat niet alleen het enquêterecht, maar ook de wijze waarop betrokken actoren met hun keuzes in de praktijk met de enquêwet, andere relevante voorschriften en het enquêtebesluit omgaan en de historische context waarin de enquête zich voltrekt van belang kunnen zijn bij de uitvoering van een parlementaire enquête. Deze studie toont bijvoorbeeld aan dat de enquêtecommissie, ondanks dat dit in strijd was met de enquêwet, gehoorde toestond substantiële inhoudelijke wijzigingen aan te brengen in de stenogrammen van de verhoren. Hiermee ondermijnde ze – en daarmee de Kamer – haar eigen controlerende taak. Een historische en praxeologische benaderwijze kan derhalve waardevolle inzichten genereren ten aanzien van de waarde van de enquête als parlementair gremium.

Wat betreft de literatuur over politieke cultuur en in het bijzonder de Nederlandse parlementaire praktijk is de betekenis van deze scriptie dat ze op microniveau – door de bestudering van een deel van één parlementaire enquête – aantoont dat voorschriften, zoals de Grondwet en het RvO, een sturende werking kunnen hebben maar dat betrokken actoren deze tevens niet slechts bestendigen, maar ook ter discussie stellen en schenden. Daarnaast verschaft deze studie op microniveau inzicht in de belangrijke rollen die beslotenheid en zelfrepresentatie van de Kamer in verband met het willen voorkomen van maatschappelijke destabiliteit en het aanzien van het parlement speelden in de Nederlandse parlementaire cultuur van de late jaren veertig.

Ten aanzien van de gebruikte theorieën heeft dit scriptieonderzoek hiernaast een betekenis die ten minste tweeledig is. Ten eerste laat deze scriptie zien dat de toepassing van inzichten uit de taal- en communicatiewetenschap en de sociologie met betrekking tot retorica en impressiemanagement een waardevolle component van een historisch-praxeologische benaderwijze kan vormen. Deze toepassing geeft deze analyse verdieping: ze helpt de historische werkelijkheid in de vorm van de rol van anekdotes in de enquête en de praktijk van het wijzigen van stenogrammen beter te doorgronden en beter te duiden. Ten tweede toont deze scriptie tegelijkertijd het belang aan van inzicht in de historische context voor de toepassing van deze theorieën, bijvoorbeeld ten aanzien van de beoordeling van de passendheid van de evidenties en het verklaren van het impressiemanagement. Er is hiermee in deze studie sprake van vruchtbare kruisbestuiving tussen de geschiedwetenschap enerzijds en de taal- en

communicatiewetenschap en de sociologie anderzijds. Hiermee demonstreert deze scriptie de waarde van het in een geschiedkundige analyse integreren van inzichten uit een andere discipline binnen de geesteswetenschappen alsook van een theorie die haar oorsprong vindt in een discipline buiten de geesteswetenschappen.

Dit scriptieonderzoek kent echter eveneens ten minste twee belangrijke beperkingen, waaruit suggesties voor vervolgonderzoek voortvloeien. Ten eerste blijft de analyse van de wijzigingspraktijk die binnen de praktijk van de verhoren zo een belangrijke plaats inneemt in deze scriptie omwille van de omvang van het onderzoek redelijk beperkt. Aanvullend onderzoek in de vorm van de nauwgezette kwalitatieve bestudering van de stenogrammen van (de) andere politieke verhoren en een uitgebreide bestudering van de correspondentie van de enquêtecommissie kan de resultaten van dit scriptieonderzoek op dit punt ontkrachten, nuanceren of staven. Ten tweede beperkt deze analyse zich tot de eerste fase van de enquête. De PEC beëindigde haar werkzaamheden echter pas in 1956. De conclusies van deze scriptie hebben daarmee slechts beperkte waarde voor wat betreft de praktijk van deze enquête. Vragen over belangrijke dimensies van de praktijk van de verhoren zoals de verhoudingen binnen de commissie en de praktijk van het wijzigen van stenogrammen kunnen slechts goed en grondig worden beantwoord door middel van aanvullend onderzoek naar de praktijk van de verhoren in latere fases van de enquête. Nam Donker in latere jaren ook zo een sterke positie binnen de PEC in en wist iemand anders na Donkers vertrek uit de enquêtecommissie in 1952 een dergelijke positie te verwerven? Brachten de enquêtecommissie en gehoorde in latere jaren ook substantiële inhoudelijke wijzigingen in de stenogrammen aan? De vergelijking van de uit dit scriptieonderzoek voortgevloeide vondsten en de resultaten van dit aanvullende onderzoek moet inzicht kunnen verschaffen in de praktijk van deze enquête in algemene zin.⁸³

In zijn rede voor het Historisch Genootschap in 1958 concludeerde De Jong dat het verslag van de enquêtecommissie geen eindpunt vormde, maar een punt van uitgang – een punt van uitgang voor eigen, voortgezet onderzoek. Deze scriptie hoopt op haar beurt geen eindpunt, maar een punt van uitgang te vormen voor verder onderzoek naar de parlementaire enquête 'Regeringsbeleid 1940-1945' – een historisch fenomeen van enorme omvang dat zoveel inzichten kan verschaffen niet slechts in het regeringsbeleid rondom de bezettingstijd doch eveneens in de evaluatie van dit bestuur in crisistijd kort na de oorlog alsook in de Nederlandse parlementaire cultuur van de late jaren veertig en de jaren vijftig. Bij de bestudering van dit historische fenomeen is het evenwel van belang dat de analyse zich niet slechts beperkt tot zijn eindproduct – het enquêteverslag – maar zich tevens uitstrekt tot zijn praktijk: tot brieven, tot notulen, tot stenogrammen.⁸⁴

---

⁸³ Voor Donkers vertrek uit de enquêtecommissie in 1952, zie M.D. Bogaarts, *Parlementaire Geschiedenis van Nederland na 1945. De periode van het kabinet-Beel. 3 juli 1946 - 7 augustus 1948 (in vier banden). Band C* (Den Haag 1989) 2259.

⁸⁴ De Jong, 'De verslagen', 53.

De Jong vergeleek het enquêteverslag met een IJslandse geiser. Deze scriptie besluit met de aanmoediging van deze bron de bron nader te onderzoeken – oftewel van deze geiser zijn oorsprong.

Bibliografie

Primaire bronnen

Archieven

Nationaal Archief (Den Haag)

Archief van de Parlementaire Enquêtecommissie Regeringsbeleid 1940-1945, 1947-1956 (archieffnummer 2.02.27)

Archief van prof. mr. P.S. Gerbrandy, 1900-1961 (archieffnummer 2.21.068)

Gedrukte bronnen

Enquêtecommissie Regeringsbeleid 1940-1945, *Verslag houdende de uitkomsten van het onderzoek* (acht delen, negentien banden; Den Haag 1949-1956).

Handelingen van de Tweede Kamer der Staten-Generaal

Iterson, F.K. van, *Parlement en Kiezer. Jaarboekje 1948/49 (32ste Jaargang)* (Den Haag 1948).

Iterson, F.K. van, *Parlement en Kiezer. Jaarboekje 1947/48 (31ste Jaargang)* (Den Haag 1947).

Iterson, F.K. van, *Parlement en Kiezer. Jaarboekje 1946/47 (30ste Jaargang)* (Den Haag 1946).

Iterson, F.K. van, *Parlement en Kiezer. Jaarboekje 1939/40 (29e Jaargang)* (Den Haag 1939).

Staatsblad van het Koninkrijk der Nederlanden

Websites

Delpher (delpher.nl)

Overheid.nl (officiële bekendmakingen.nl)

Secundaire bronnen

Archiefinventarissen

Khan, J.u.D.Y., *Inventaris van het archief van de Parlementaire Enquêtecommissie Regeringsbeleid 1940-1945, 1947-1956 (1981)* (versie 08-06-2021; Den Haag 1984).

Artikelen

Aerts, Remieg, 'Emotie in de politiek. Over politieke stijlen in Nederland sinds 1848' in: C.C. van Baalen, W. Breedveld, J.W.L. Brouwer, P.G.T.W. van Griensven, J.J.M. Ramakers en W.P. Secker (red.), *Jaarboek Parlementaire Geschiedenis 2003. Emotie in de politiek* (Den Haag 2003) 12-25.

Beard, Martha Rose, 'Re-thinking oral history – a study of narrative performance', *Rethinking History* 21:4 (2017) 529-548.

Beyen, Marnix, 'Clientelism and Politicization. Direct interactions between deputies and "ordinary citizens" in France, ca. 1890-ca. 1940', *Temp. Tidsskrift for Historie* 4:8 (2014) 17-33.

Bonenkamp, B.J., *Zwijgend medewerker en aandachtig luisteraar. 150 jaar Stenografische Dienst der Staten-Generaal* (Den Haag 1999).

Borland, Katherine, "'That's not what I said". Interpretative conflict in oral narrative research' in: Robert Perks en Alistair Thomson (red.), *The Oral History Reader* (derde editie; Abingdon; New York 2016) 412-423.

De Landtsheer, Christ'l, Philippe De Vries en Dieter Vertessen, 'Political Impression Management: How Metaphors, Sound Bites, Appearance Effectiveness, and Personality Traits Can Win Elections', *Journal of Political Marketing* 7:3-4 (2008) 217-238.

Haan, Ido de en Henk te Velde, 'Vormen van politiek. Veranderingen van de openbaarheid in Nederland 1848-1900', *Bijdragen en Mededelingen betreffende de Geschiedenis der Nederlanden* 111:2 (1996) 167-200.

Janse, Maartje, 'Omstreden petitities. Het petitionnement en het probleem van politieke legitimiteit, 1828-

- 1878' in: Anne Bos, Jan Willem Brouwer, Hans Goslinga, Joris Oddens, Jan Ramakers en Hilde Reiding (red.), *Het volk spreekt. Jaarboek Parlementaire Geschiedenis 2017* (Amsterdam 2017) 31-41.
- Jong, L. de, 'Koningin Wilhelmina in Londen 1940-1945', *Mededelingen der Koninklijke Nederlandse Akademie van Wetenschappen, afdeling Letterkunde, nieuwe reeks* 29:2 (1966) 35-58.
- Jong, L. de, 'De verslagen van de parlementaire enquête-commissie "Regeringsbeleid 1940-1945" en hun waarde als historische bron', *Verslag van de Algemene Vergadering van het Historisch Genootschap gehouden te Utrecht op 31 oktober 1958 verenigd met Bijdragen en Mededelingen van het Historisch Genootschap* 73:1 (1959) 26-57.
- Jong, Ron de en Jasper Loots, 'Valt er wat te vieren op verkiezingsdag? Verkiezingen als feest van de democratie, als feest van de partij of als bedreiging van de natie, 1848-1946' in: C.C. van Baalen, A.S. Bos, W. Breedveld, M.H.C.H. Leenders, J.J.M. Ramakers en W.P. Secker (red.), *Jaarboek Parlementaire Geschiedenis 2008. Het feest van de democratie. Rituelen, symbolen en tradities* (Amsterdam 2008) 47-60.
- Jong, Ron de, 'Van diversiteit naar eenvormigheid. Verkiezingscampagnes onder het absolute meerderheidsstelsel en het stelsel van evenredige vertegenwoordiging 1909-1925' in: Anne Bos, Ron de Jong en Jasper Loots, *Een sprong in het duister. De overgang van het absolute meerderheidsstelsel naar het stelsel van evenredige vertegenwoordiging in 1918* (Den Haag; Nijmegen 2005) 59-92.
- Judge, Jane en Joris Oddens, 'Father Figures and Faction Leaders. Identification Strategies and Monarchical Imagery among Ordinary Citizens of the Northern and Southern Low Countries (c. 1780-1820)', *BMGN – Low Countries Historical Review* 133:3 (2018) 72-97.
- Jurgens, E.C.M., 'De Parlementaire Enquête' in: *Politiek. Parlement. Democratie. Opstellen voor Prof.mr.F.J.F.M. Duynstee* (Deventer 1975) 99-108.
- Kaal, Harm, 'The Voice of the People. Communicative Practices of Popular Political Engagement in the Netherlands, 1950s–1960s', *Archiv für Sozialgeschichte* 58 (2018) 183-200.
- Meijer, Fons, 'Charting Dutch Democracy. Opinion Polls, Broadcasters and Electoral Culture in the Netherlands, 1965-1990', *BMGN – Low Countries Historical Review* 137:3 (2022) 32-59.

- Mergel, Thomas, 'Cultural Turns and Political History', *Ricerche di storia politica* 20 (speciale editie; 2017) 33-42.
- Rosenthal, U., 'Van begin tot einde: parlementaire enquêtes en hun latente gevolgen', *Acta Politica* 24:3 (1989) 257-271.
- Schoor, Rob van de, 'Zelfrepresentatie in brieven: epistolair ik en lyrisch ik', *Tijdschrift voor Nederlandse Taal- & Letterkunde* 124:3 (2008) 219-226.
- Steinmetz, Willibald en Heinz-Gerhard Haupt, 'The Political as Communicative Space in History: The Bielefeld Approach' in: Willibald Steinmetz, Ingrid Gilcher-Holtey en Heinz-Gerhard Haupt (red.), *Writing Political History Today* (Frankfurt 2013) 11-33.
- Veen, Adriejan van, 'Tussen vergadering en vereniging. Het publieke debat over en experimenten met kandidaatstelling en kiezersorganisatie bij de eerste directe Tweede Kamerverkiezingen in 1848', *De Moderne Tijd* 1:3-4 (2017) 247-276.
- Velde, Henk te, 'Parliamentary Obstruction and the "Crisis" of European Parliamentary Politics around 1900', *Redescriptions. Yearbook of Political Thought, Conceptual History and Feminist Theory* 16:1 (2013) 125-147.
- Visscher, Gerard, 'Geen onderzoek met "eene tegen het gouvernement vijandige strekking"? De parlementaire enquête in verleden en heden' in: C.C. van Baalen, W. Breedveld, J.W.L. Brouwer, J.J.M. Ramakers en W.P. Secker (red.), *Jaarboek Parlementaire Geschiedenis 1999* (Den Haag 1999) 12-26.
- Visscher, G., 'De parlementaire enquête in vergelijkend perspectief', *Acta Politica* 13:2 (1978) 212-260.
- Vries, J. de en T.C. de Groot, 'Parlementaire enquêtes en quasi-enquêtes in de jaren tachtig', *Beleid & Maatschappij* 18:1 (1991) 8-19, 60.
- Wolffram, Dirk Jan, 'Witte pakken en integraalhelmen. Waarheidsvinding in de tweede golf van parlementaire enquêtes, 1983-2003' in: Carla van Baalen, Willem Breedveld, Marij Leenders, Johan van Merriënboer, Jan Ramakers en Jouke Turpijn (red.), *Jaarboek Parlementaire Geschiedenis 2010. Waarheidsvinding en waarheidsbeleving* (Amsterdam 2010) 63-73.

Boeken

- Aalders, Gerard, *Wilhelmina. Mythe, fictie en werkelijkheid* (Meppel 2018).
- Baalen, Carla van en Anne Bos (red.), *Grote idealen, smalle marges. Een parlementaire geschiedenis van de lange jaren zeventig (1971-1982)* (Amsterdam 2022).
- Beelaerts van Blokland, G., *Belevenissen te Londen 1940-1945* (Amsterdam 1997).
- Belinfante, A.D., *In plaats van bijtjesdag. De Geschiedenis van de Bijzondere Rechtspleging na de Tweede Wereldoorlog* (Assen 1978).
- Blom, J.C.H., *In de ban van goed en fout. Geschiedschrijving over de bezettingstijd* (Amsterdam 2007).
- Bogaarts, M.D., *Parlementaire Geschiedenis van Nederland na 1945. De periode van het kabinet-Beel. 3 juli 1946 - 7 augustus 1948 (in vier banden). Band C* (Den Haag 1989).
- Boon, Pieter Jan, *De parlementaire enquête. Een rechtsvergelijkende studie* (proefschrift Vrije Universiteit te Amsterdam; Zwolle 1982).
- Bourdieu, Pierre, *Outline of a theory of practice*, transl. Richard Nice (Cambridge; Londen; New York; Melbourne 1977).
- Braet, Antoine, *Retorische kritiek. Hoe beoordeel je overtuigingskracht?* (Den Haag 2007).
- Dölle, A.H.M., *Het recht van parlementaire enquête* (Groningen 1985).
- Doolaard, A. den, *Londen en de Zaak Van 't Sant* (Amsterdam 1980).
- Fasseur, Cees, *Eigen meester, niemands knecht. Het leven van Pieter Sjoerds Gerbrandy. Minister-president van Nederland in de Tweede Wereldoorlog* (Amsterdam 2014).
- Fasseur, Cees, *Wilhelmina. Krijgshaftig in een vormeloze jas* (Amsterdam 2001).
- Gent, Tobias van, *De minister en de majesteit. Adriaan Dijxhoorn, minister van Defensie in oorlogstijd* (Amsterdam 2022).

- Goes van Naters, M. van der, *Met en tegen de tijd. Een tocht door de twintigste eeuw* (Amsterdam 1980).
- Goffman, Erving, *The Presentation of Self in Everyday Life* (herziene en uitgebreide *Anchor Books*-editie; New York 1959).
- Greenblatt, Stephen, *Renaissance self-fashioning. From More to Shakespeare* (Chicago; Londen 1980).
- Ham, Gijs van der, *Wilhelmina in Londen 1940-1945* (Haarlem 1981).
- Hart, G.H.C., *Het dagboek van dr. G.H.C. Hart. Londen mei 1940-mei 1941*. Albert E. Kersten ed. (Den Haag 1976).
- Hoetink, Carla, *Macht der gewoonte. Regels en rituelen in de Tweede Kamer na 1945* (Nijmegen 2018).
- Jong, L. de, *Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog* (dertien delen en zeventwintig banden, exclusief deel 14 (twee banden; Den Haag 1991) dat reacties bevat; Den Haag 1969-1982; Leiden 1984-1988).
- Kaaij, Meindert van der, *Een eenzaam staatsman. Dirk de Geer (1870-1960)* (proefschrift Universiteit van Leiden; Hilversum 2012).
- Kirkels, Casper, *Architect van onderwijsvernieuwing. Denken en daden van Gerrit Bolkestein 1871-1956* (Amsterdam 2008).
- Kleffens, E.N. van, *Belevenissen II. 1940-1958* (Alphen aan den Rijn 1983).
- Kleffens, E.N. van, *Belevenissen I. 1894-1940* (Alphen aan den Rijn 1980).
- Kummeling, H.R.B.M., C.A.J.M. Kortmann en L.F.M. Verhey, *De parlementaire enquête in Duitsland, Frankrijk en het Verenigd Koninkrijk* (Den Haag 2006).
- Lidth de Jeude, O.C.A. van, *Londense dagboeken van Jhr.ir. O.C.A. van Lidth de Jeude januari 1940 – mei 1945*. A.E. Kersten ed. met medewerking van Eric Th. Mos. RGP Kleine Serie 95 en 96 (twee delen; Den Haag 2001).
- Loeffen, S.C., *Parlementair onderzoek. Een studie van het onderzoeksrecht in Nederland, het Verenigd Koninkrijk en de Verenigde Staten* (Den Haag 2013).

Mergel, Thomas, *Parlamentarische Kultur in der Weimarer Republik. Politische Kommunikation, symbolische Politik und Öffentlichkeit im Reichstag* (Düsseldorf 2002).

Osch, Henk van, *Jonkheer D.J. de Geer. De teloorgang van een minister-president* (Amsterdam 2007).

Oud, P.J., *Het jongste verleden. Parlementaire geschiedenis van Nederland 1918-1940. Deel VI. 1937-1940 en registers* (Assen 1951).

Pos, Hugo en Jan Kuijk, *Het averechts handelen. De Geer in Lissabon. Naïef, wereldvreemd, eigengereid* (Haarlem 1997).

Posthumus Meyjes, H.C., *De Enquêtecommissie is van oordeel.. Een samenvatting van het parlementaire onderzoek naar het regeringsbeleid in de oorlogsjaren* (Arnhem; Amsterdam 1958).

Puchinger, G., *Nederlandse minister-presidenten van de twintigste eeuw* (Amsterdam 1984).

Renders, Hans, Binne de Haan en Jonne Harmsma (red.), *The Biographical Turn. Lives in history* (Londen; New York 2017).

Renders, Hans en Gerrit Voerman (red.), *Privé in de politieke biografie* (Amsterdam 2007).

Rosendaal, Joost, *Bataven! Nederlandse vluchtelingen in Frankrijk 1787-1795* (proefschrift Katholieke Universiteit Nijmegen; Nijmegen 2003).

Tanja, Erie, *Goede Politiek. De parlementaire cultuur van de Tweede Kamer, 1866-1940* (proefschrift Radboud Universiteit Nijmegen; Amsterdam 2011).

Velde, Henk te en Maartje Janse (red.), *Organizing Democracy. Reflections on the Rise of Political Organizations in the Nineteenth Century* (Cham 2017).

Velde, Henk te, *Stijlen van leiderschap. Persoon en politiek van Thorbecke tot Den Uyl* (Amsterdam 2002).

Verslag van de Algemene Vergadering van het Historisch Genootschap gehouden te Utrecht op 31

october 1958 verenigd met Bijdragen en Mededelingen van het Historisch Genootschap 73:1
(1959).

Wttewaall van Stoetwegen, C.W.I., *De freule vertelt* (Baarn 1973).

Zee, Sytze van der, *Harer Majesteits loyaalste onderdaan. François van 't Sant 1883-1966* (Amsterdam;
Antwerpen 2015).

Email

Email van het Nationaal Archief (4 mei 2023).

Websites

Nationaal Archief (nationaalarchief.nl)

Scholarly Publications Leiden University (scholarlypublications.universiteitleiden.nl)

Summary (500 woorden)

Between 1947 and 1956, a parliamentary inquiry commission (PIC) consisting of nine members of the Dutch Second Chamber investigated the policy of the Dutch government around the occupation era. In this inquiry, hearings played an important role. This thesis examines the practice of the hearings which concerned the conduct of queen and cabinet members during the first days of the German invasion of the Netherlands and their first months in exile in London – that is, during a very turbulent era in Dutch political history. This study focuses on two main cases: Dirk Jan de Geer, who was Prime Minister until early September 1940, and queen Wilhelmina. The outcome of the parliamentary inquiry differed significantly between these important contemporary political figures: while the inquiry report paints a fairly blank, neutral image of Wilhelmina, its assessment of De Geer's performance is very negative. The main aim of this thesis is to answer the question in what ways the practice of the relevant 'political' hearings influenced the outcome of the inquiry in the shape of the inquiry report with regard to and, thereby, the image of De Geer and Wilhelmina in the period shortly after the war. The two subquestions coincide with the two chapters of the main tekst. The first part examines the scope of the inquiry, in particular concerning the role which anecdotes played during the hearings (and, thereby, in the inquiry) and the practice of editing the verbatim reports of the hearings in relation to the stance of the PIC concerning the implications of Article 55 of the Constitution – according to which the king is inviolable and the ministers responsible – with regard to the inquiry. The second chapter centralises the 'regular' practice of editing the verbatim reports and shortly discusses the integration of the hearings in the first part of the inquiry report – the report which contains, among other things, the conclusions of the inquiry commission. While the minutes of the PIC meetings, the verbatim reports and the inquiry report constitute important sources, this study embraces a political-cultural and, more specifically, praxeological approach to writing parliamentary history and employs rhetorical theory and the concept of (political) impression management. The thesis concludes that the very negative assessment of De Geer's conduct can be explained by the width and depth which the PIC gave to its research and by choices of the inquiry commission concerning the role which the PIC gave to De Geer's declarations in the inquiry report. The 'regular' practice of editing had a complex, double-sided effect with regard to De Geer's image. However, this 'regular' practice of editing as well as the 'special' practice of editing which resulted from the stance of the PIC concerning Article 55 of the Constitution both had a positive effect on the image of the queen – without these practices of editing, the outcome of the inquiry in the shape of the inquiry report would be more negative for her. This thesis encourages further study of the vast source material concerning this parliamentary inquiry.